

І. А. КОВАЛЕНКО

**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ОСІБ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ**

Київ – 2018

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ *Н.В. Камінська*;

кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ *В.С. Гонанчук*;

кандидат юридичних наук, доцент, науковий співробітник відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г.Бурчака НАПрН України *Н.В. Міловська*.

Рекомендовано до друку вченою радою Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського (протокол № 10 від 11.06.2018 р.)

Коваленко І. А.

К 56 Цивільно-правова відповідальність осіб із вадами волі : монографія / І. А. Коваленко. – Київ : ФОП Маслаков, 2018. – 180 с.

ISBN 978-617-7625-30-7

У монографії досконально проаналізовано питання цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб. Сформульовано поняття осіб з вадами волі у цивільному праві України, під яким слід розуміти окрему категорію суб'єктів цивільно-правових відносин, які з огляду на вік, а також стан психічного здоров'я не здатні самостійно реалізовувати свої права та виконувати обов'язки, що виявляється у специфіці змісту їхньої цивільно-правової відповідальності

Розрахована на наукових працівників, аспірантів, магістрів, студентів вищих навчальних закладів при вивченні таких дисциплін як «Цивільне право», «Сімейне право», а також може бути корисною працівників нотаріату, суду, органів опіки та піклування.

УДК 347.512:347.15/17

ВСТУП

Питання захисту прав і свобод людини є одним з найважливіших для сучасної української держави. Прийнятті останнім часом національні та міжнародні нормативно-правові акти визначають, що людина є найвищою соціальною цінністю, а головний обов'язок правової держави полягає у належному забезпеченні її прав, свобод та інтересів. Одним із способів правової охорони та захисту прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин є притягнення порушників цих прав до цивільно-правової відповідальності.

Упродовж останніх років найбільш досліджуваними були питання цивільно-правової відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб. Зокрема, це знайшло відображення в дисертаційних дослідженнях В.П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України» (2001 р.); М.В. Логвінової «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.); С.Я. Ременяк «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України» (2007 р.). Тоді як проблематика цивільно-правової відповідальності обмежено дієздатних, недієздатних осіб та осіб, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними, залишається малодослідженою в науці цивільного права України. Такий стан речей дає підстави говорити про необхідність нового, більш широкого підходу до питання цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі і зумовлює необхідність здійснення комплексного та всебічного аналізу даної проблематики.

Вивченню окремих аспектів цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі присвячені праці таких відомих вітчизняних та зарубіжних учених у галузі цивільного та сімейного права, як: І.А. Бірюков, І.Е. Берестова, А.Б. Гриняк, В.С. Гопанчук, С.Є. Донцов, О.В. Дзера, Н.М. Єршова, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, В.М. Коссаєв, О.О. Красавчиков, О.Є. Казанцева, Л.П. Короткова, В.В. Луць,

Р.А. Майданик, П.С. Матвєєв, О.О. Отрадна, З.В. Ромовська, Н.В. Рабінович, І.С. Тімуш, Н.С. Хатнюк, Я.М. Шевченко, М.І. Шіміна, К.Б. Ярошенко та ін.

Незважаючи на це, у вітчизняній науці інститут цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі залишається недостатньо розробленим.

Відсутність дисертаційних досліджень та монографічної літератури, присвячених комплексному дослідженню зазначеної проблематики, а також внесення змін до положень цивільного законодавства, які регламентують відносини цивільно-правової відповідальності, вимагають вирішення низки загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних із правовим регулюванням цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі, визначенням правової природи, поняття та змісту такої відповідальності, а також із необхідністю виокремлення її специфіки залежно від суб'єкта відповідальності. Усі ці проблемні аспекти зумовлюють актуальність обраної теми та визначають потребу проведення комплексного наукового дослідження цієї проблематики.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

1.1. Огляд літератури за темою та методологічні засади дослідження

Проблема відповідальності – одна з найбільш складних проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук. В останні роки у вітчизняній юридичній науці цій проблемі приділяється значна увага. Дослідження вчених-юристів зробили значний внесок у розробку теорії юридичної відповідальності. Але цю проблему не можна вважати вичерпаною. До цього часу ще не вироблено єдиного визначення поняття юридичної відповідальності, відсутній також єдиний погляд і щодо її змісту.

Основоположниками теорії юридичної відповідальності є С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, О.С. Йоффе, В.М. Кудрявцев, В.В. Лазарєв, О.Е. Лейст, В.К. Мамутов, П.С. Недбайло, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, Р.О. Халфіна, М.Д. Шаргородський, Я.М. Шевченко та інші. Значний внесок у розвиток теорії юридичної відповідальності зроблено такими вченими, як: О.А. Абрамова, М.Й. Бару, Е.С. Белінський, В.С. Венедіктов, М.І. Данченко, А.М. Колодій, Р.З.Лівшиць, В.Г. Малов, А.Р. Мацюк, В.І. Нікітінський, В.І. Скобелкін, О.В. Смирнов, П.Р. Стависький, Л.О. Сироватська, О.І. Процєвський, Л.В. П'ятаков, Н.М. Хуторян та інші. Серед представників цивілістичної доктрини, предметом наукової діяльності яких є проблематика саме цивільно-правової відповідальності, необхідно виділити роботи таких видатних українських та зарубіжних учених, як: Д.В. Боброва, А.І. Бірюков, А.М. Белякова, В.П. Грибанов, В.В. Глянцев, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, С.Є. Донцов, О.О. Красавчиков, В.М. Кудрявцев, Н.С. Кузнєцова, Т.В. Ківалова, І.С. Канзафарова, В.В. Луць, Г.К. Матвєєв, М.С. Малєін, Р.А. Майданік, М.Я. Мариніна, А.М. Нечаєва, О.О. Отраднова, З.В. Ромовська, О.Є. Харитонов, М.І. Шімінова, К.Б. Ярошенко та інші. Серед молодих

науковців, які займалися дослідженням окремих аспектів проблематики цивільно-правової відповідальності, варто назвати М.В. Логвінову, О.О. Лов'яка, В.П. Мироненко, С.Д. Русу, С.Я. Ременяк, І.С. Тімуш, Ж.Л. Чорну, С.І. Шимон.

У цілому правова доктрина з питання юридичної відповідальності зводиться до того, що основою юридичної відповідальності є її чітке регулювання нормами права, і що вона допустима лише за діяння, які заборонені законом, і тільки в межах, визначених законом. Це забезпечує справедливість відповідальності як з точки зору встановлення її в законі чи іншому правовому акті, так і з точки зору застосування її до винних осіб. Відповідальність лише тоді досягає мети, коли вона є законною, доцільною і справедливою.

Загальні питання щодо юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності та її місця й значення в загальній теорії права висвітлювались видатним правником С.С. Алексєєвим у комплексних дослідженнях «О составе гражданского правонарушения» (1958 р.), «Общая теория права» (1981 р.), «Социальная ценность права в советском обществе» (1971 р.), «Проблемы теории права» (1972 р.), монографічному доробку «Право: азбука-теория-философия. Опыт комплексного исследования» (2003 р.). Юридична відповідальність, з точки зору її кваліфікації як відповідальності позитивної розглядалась в роботах Б.Т. Базилева «Об институте юридической ответственности» (1975 р.), «Сущность позитивной ответственности» (1979 р.), «Юридическая ответственность (теоритические вопросы)» (1985 р.). Питання щодо сутності юридичної відповідальності знайшли своє відображення у працях С.Н. Братуся «Спорные вопросы теории юридической ответственности» (1973 р.) та «Юридическая ответственность и законность» (1976 р.).

Вагомим внеском у розроблення теорії юридичної відповідальності варто вважати і низку наукових досліджень, здійснених О. С. Йоффе. Серед його робіт необхідно виділити такі наукові доробки, як: «Ответственность по советскому гражданскому праву» (1955 р.), «Обязательства по возмещению вреда» (1952 р.), «Вина и ответственность по советскому праву» (1972 р.), «Обязатель-

ственное право» (1975 р.) та працю, виконану у співавторстві з М. Д. Шаргородським «Вопросы теории права» (1971 р.).

До числа базових доробок з питань юридичної відповідальності варто віднести спільну працю І.С. Самошенка та М.Х. Фарукшина «Ответственность по советскому законодательству» (1971 р.) та роботу І.С. Самошенка «Правомерное поведение, правонарушения и юридическая ответственность» (1974 р.), дослідження Д.В. Бобрової «Права граждан на возмещение вреда» (1990 р.). Ті чи інші питання юридичної відповідальності досліджувались О.Е. Лейстом в роботі «Санкции и ответственность по советскому праву» (1981 р.), В.М. Кудрявцевим в роботі «Правовое поведение: патология и норма» (1982 р.), М.І. Байтіним та В.К. Бабаєвим в роботі «Нормы советского права: проблемы теории и практики» (1987 р.), М.С. Богдановою в роботі «О понимании юридической ответственности в современных условиях» (1997 р.).

Тлумачення поняття, особливостей та змісту юридичної відповідальності притаманне для всіх галузей права. Оскільки однією з ознак цивільно-правової відповідальності є її майновий характер, то при дослідженні цих відносин, автор спирався на загальнотеоретичні наукові досягнення, в яких детально висвітлено питання щодо змісту та сутності саме майнової відповідальності. Серед науковців, які ґрунтовно здійснили аналіз цього питання, необхідно назвати Л.А.Сироватську, якій належать роботи: «Ответственность по советскому трудовому праву» (1974 р.), «Ответственность за нарушение трудового законодательства» (1990 р.), та навчальну працю «Трудовое право» (2003 р.); роботи В.С.Венедиктова «Трудовое право України» (1994 р.) та «Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве» (1998 р.) та монографічні дослідження В.М. Горшенева «Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе» (1972 р.) та І.Г. Браги «Материальная ответственность членов колхоза» (1976 р.). Окремі питання щодо матеріальної відповідальності знайшли своє відображення в монографічних дослідженнях Б.А. Шеломова «Материальная ответственность рабочих и служащих» (1976 р.), П.Р. Стависького «Проблемы материальной ответс-

твенности в советском трудовом праве» (1982 р.). Певне значення для висвітлення проблемних питань відповідальності мають наукові дослідження Н.М.Хуторян, і зокрема дисертаційне дослідження «Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових відносин» (2002 р.) та праця навчального характеру О.В.Смірнова «Трудове право» (1996 р.). Важливі положення щодо значення юридичної відповідальності в системі національного права висвітлені в комплексному дослідженні А.М. Колодія «Принципи права України» (1998 р.).

Цікавий цикл робіт, присвячених регулюванню відносин юридичної відповідальності, в тому числі цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду належить М.С. Малєїну. Серед них необхідно назвати монументальні дослідження: «Возмещение вреда, причиненного личности» (1965 р.), «Гражданский закон и права личности в СССР» (1981 р.), цикл наукових робіт: «Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях» (1968 р.), «Понятие и основание имущественной ответственности» (1970 р.), «Вина – необходимое условие имущественной ответственности» (1971 р.), «Правонарушение: понятие, причины, ответственность» (1985 р.), «Понятие и основания имущественной ответственности» (1970 р.).

Загальні проблеми відшкодування шкоди були предметом пильної уваги науки цивільного права в усі періоди його кодифікації. Класичними, як для нинішнього часу, є роботи А.М. Беякової, К.Б. Ярошенко, С.С. Донцова, В.В. Глянцева, М.Я. Мариніної, М.Я. Шімінової. Серед перших необхідно назвати наукову розвідку М.Я. Шімінової «Возмещение вреда, причиненного здоровью» (1972 р.), в якій автор акцентує увагу на підставах виникнення та змісті недоговірних (деліктних) зобов'язань, які виникають внаслідок завдання шкоди здоров'ю особи. Окремо автором розглядаються випадки, коли заподіювачами шкоди виступають малолітні чи неповнолітні діти.

Важливим доробком у дослідженні інституту цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду є робота, виконана К.Б. Ярошенко «Специальные случаи ответственности за причинение вреда» (1977 р.), де автор розглядає ци-

вільно-правову відповідальність за шкоду, залежно від суб'єктного складу того чи іншого деліктного зобов'язання, серед яких особливе місце відведено деліктам, в яких заподіювачами шкоди виступають особи, які не досягли вісімнадцятирічного віку (малолітні, неповнолітні), і, зокрема, якщо шкода завдана дітьми під час перебування ними в навчальному закладі, то цей заклад повинен нести відповідальність не тільки за неналежний нагляд, але і за неналежне виховання.

Найбільш ґрунтовними варто назвати монографічні дослідження відомого радянського російського цивіліста А.М. Белякової «Имущественная ответственность за причинение вреда» (1979 р.), де розглянуто основні правові засади регулювання майнової відповідальності за завдану шкоду та «Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда» (1986 р.), де деліктна відповідальність розглядається як вид цивільно-правової відповідальності, виявляються її особливості та наукові статті: «Отношения родителей и детей, регулируемые семейным и гражданским правом» (1971 р.), «Гражданские правонарушения и ответственность подростков» (1975 р.). На основі загальних положень про деліктну відповідальність викладаються її спеціальні випадки, в тому числі відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми і недієздатними особами.

Певним внеском у дослідження проблем відшкодування шкоди варто також вважати спільну працю російських цивілістів С.Є. Донцова та В.В. Глянцева «Возмещение вреда по советскому законодательству» (1990 р.), в якій автори здійснили дослідження таких проблемних аспектів, як соціально-правове значення відшкодування, цивільне правопорушення і система правових способів відшкодування шкоди, поняття майнової шкоди, обсяг, характер і розмір відшкодування шкоди. Питання щодо правової регламентації відносин, що виникають внаслідок завдання шкоди особистості, підстав такої відповідальності, а також порядок розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої особистості та виконання рішень про відшкодування шкоди знайшли своє відображення в роботі «Имущественная ответственность за вред, причиненный личности» (1986 р.), авторами якої є С.Є. Донцов та М.Я. Мариніна.

Питання відповідальності за шкоду, завдану дітьми, розглядався Л.Г. Кузнєцовою в науковій праці «Некоторые вопросы ответственности за вред, причиненный несовершеннолетними и малолетними» (1963 р.), де дослідниця звертає увагу на те, що головним суб'єктом відповідальності в таких деліктах є батьки або інші законні представники. Аналогічні питання досліджувались в наукових статтях В. Ковальовим «Щодо вдосконалення відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми» (1986 р.) та В. Скитовичем «Возмещение вреда, причиненного несовершеннолетними» (1986 р.), в яких висвітлені особливості відшкодування шкоди, завданої особами, які не досягли повноліття.

Окремі проблеми цивільної відповідальності неповнолітніх досліджувались А.С. Косенко. Зокрема, робота «Ответственность родителей изаменяющих их лиц за ненадлежащее воспитание детей» (1977 р.) безпосередньо присвячена висвітленню питання відповідальності батьків за цивільну шкоду, завдану їхніми дітьми, наводяться аргументи щодо підстав їхньої відповідальності. У наступній роботі «К вопросу об основаниях и условиях административной и гражданско-правовой ответственности родителей» (1977 р.) науковцем аналізуються підстави цивільно-правової відповідальності батьків та розкривається зміст такого виду відповідальності.

Загальні положення щодо відповідальності за шкоду, завдану дітьми, були предметом наукової розвідки Ю.А. Курбанова та С.Р. Рахмонова «Ответственность за вред, причиненный противоправными действиями несовершеннолетних» (1976 р.).

Ряд робіт, присвячених правовому регулюванню відповідальності неповнолітніх за шкоду, завдану ними третім особам, належить російській ученій З. Чечьоткіній, якою дані питання розглянуті на рівні дисертаційного дослідження – «Имущественная ответственность за вред, причиненный преступлением несовершеннолетних» (1972 р.). Зокрема, особливостям судового розгляду цієї категорії справ та виконанню по ним рішень присвячена наукова стаття названого автора «Решения по искам о возмещении вреда, причиненного несовершеннолетними» (1973 р.). Питання щодо поняття, підстав та змісту відшкодування

шкоди, завданої неповнолітніми дітьми, розглянуті нею у статті «Возмещение вреда, причиненного несовершеннолетними» (1974 р.). Аналізу матеріалів судової практики у справах про відповідальність батьків у деліктних зобов'язаннях, де заподіювачами шкоди є діти, приділена увага К.К. Черв'яковим у праці «Судебная и прокурорская практика по делам, связанным с воспитанием детей» (1975 р.).

Загальнотеоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності, в т.ч. і за завдання шкоди здоров'ю та майну громадян, змісту та порядку її відшкодування висвітлені в дослідженнях В.П. Грибанова «Пределы осуществления и защиты гражданских прав» (1972 р.) та «Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей» (1973 р.). Проблемні питання відповідальності батьків були предметом наукового аналізу В.Д. Безрук в роботі «Родители и дети. Об ответственности родителей за воспитание и поведение детей» (1976 р.).

Заслужують також на увагу праці М. А. Бестугіної «Гражданско-правовая ответственность: сущность, содержание и формы реализации» (1986 р.) та В. Варкалло «Об ответственности по гражданскому праву» (1978 р.), А. Савицької «Суть гражданско-правовой ответственности» (1975 р.), П.К. Сухорукова «К вопросу о видах освобождения от юридической ответственности» (1977 р.), А. А. Травкіна «К вопросу о понятии и основании гражданско-правовой ответственности» (1974 р.), Ю. Ткачевського «Возложение обязанности загладить причиненный вред» (1986), О.О. Красавчикова «Гражданское правоотношение» (1972 р.), «Гражданско-правовая ответственность за нарушение обязательств» (1972 р.), «Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве» (1973 р.), «Гражданское правоотношение – юридическая форма общественного отношения» (1975 р.). Цивільно-правова відповідальність як цивільно-правова форма захисту конституційних прав громадян розглянута А.К. Губаєвою у науковій праці «К вопросу об основаниях и видах гражданско-правовой ответственности» (1985 р.).

Значним здобутком для науки цивільного права в цілому та інституту цивільно-правової відповідальності зокрема, є дослідження відомого радянсь-

кого цивіліста В.О. Тархова «Ответственность по советскому гражданскому праву» (1973 р.). Розробленню даних питань сприяли також роботи Б.Н. Мезрина «Место гражданской правосубъектности в механизме правового регулирования» (1978 р.) та В. І. Разуваєва «Субъективные права и структурные элементы гражданской правоспособности» (1978 р.).

Вагомий внесок у розроблення проблематики цивільно-правової відповідальності належить видатному фахівцю у галузі цивільного права Г. К. Матвееву. Одна з підстав цивільно-правової відповідальності, а саме: вина, стала предметом ґрунтовного наукового аналізу в монографічному дослідженні «Вина в советском гражданском праве» (1955 р.). Автору належать такі ґрунтовні комплексні дослідження, як: «Основания гражданской правовой ответственности» (1970 р.), «Основания юридической ответственности» (1971 р.). Подальшої розробки питання щодо інституту цивільно-правової відповідальності дістало в наступній роботі вченого – в науковій статті «Подстави цивільно-правової відповідальності» (1990 р.).

Проблемам правового виховання дітей та, відповідно, негативних наслідків неналежного виховання, які проявляються у завданні дітьми майнової шкоди іншим особам та необхідності її відшкодування батьками таких малолітніх чи неповнолітніх дітей, присвячені роботи В.Н. Ветрова «Когда в ответе родители (проблемы правового воспитания)» (1973 р.) та О.Н. Кудрявцева «Правотношения между родителями и детьми» (1975 р.). Деякі аспекти цивільно-правової відповідальності батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми, знайшли своє відображення в науковій роботі О.М. Нечаєвої «Про відповідальність за неналежне виховання неповнолітніх» (1990 р.). Окремі питання відшкодування шкоди знайшли своє відображення в роботах Н.М. Єршової «Деликтные обязательства и семейные отношения» (1974 р.), «Имущественные отношения в семье» (1974 р.), «Вопросы семьи в гражданском праве» (1977 р.).

Найбільш досліджуваним в науці цивільного права є питання щодо цивільно-правової відповідальності неповнолітніх. Значна кількість досліджень цієї проблематики припадає на період радянської цивілістики. Серед українських

учених чимала частка наукових доробок з проблематики відповідальності неповнолітніх належить Я.М. Шевченко, яка є автором таких ґрунтовних досліджень, як: «Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних» (1976 р.), яке присвячене важливому правоохоронному інституту – відповідальності. В роботі поряд з дослідженням загальних проблем правової відповідальності (функцій відповідальності, її підстав, відмінностей від інших правоохоронних інститутів), розглядаються особливості правового регулювання цивільної відповідальності неповнолітніх. Крім того, Я.М. Шевченко належить окремих цикл наукових робіт, в яких основним предметом дослідження виступають відносини відповідальності неповнолітніх за шкоду, завдану ними третім особам. Це роботи: «Підстави відповідальності батьків за шкоду, вчинену дітьми за радянським цивільним правом» (1962 р.), в якій автор аналізує загальні підстави притягнення до цивільно-правової відповідальності батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми та «Межі майнової відповідальності батьків за збитки, завдані дітьми» (1965 р.), в якій основний акцент зосереджено на тому, що майнова відповідальність батьків – це відповідальність за виховання дітей і нагляд за ними та формулюється висновок про те, що встановлення меж відповідальності за шкоду, заподіяну дітьми, відповідало завданням виховання молодого покоління і захисту інтересів потерпілого, а це можливо коли відповідальність батьків і дітей за шкоду поєднується; «Формування і становлення особистості неповнолітнього в сім'ї» (1972 р.), «Специфика гражданской ответственности несовершеннолетних» (1974 р.).

Неоцінним внеском у науку права є роботи Я.М. Шевченко, виконані разом з Т.С. Барило «Радянський закон про відповідальність неповнолітніх» (1972 р.) та Л.Г. Кузнецовою «Гражданско-правовое положение несовершеннолетних» (1968 р.).

Здійснення дослідження цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі, до яких цивільне право відносить обмежено дієздатних, недієздатних осіб, осіб, які не усвідомлюють значення своїх дій та керувати ними, малолітніх та неповнолітніх осіб неможливо без детального аналізу загальних положень що-

до правового статусу фізичної особи як носія суб'єктивного цивільного права. З'ясуванню цих питань приділялась увага багатьма науковцями. Це роботи: З.В.Ромовської «Цивільна дієздатність громадянина (фізичної особи) до розроблення нового цивільного кодексу» (1995р.); М.Брагінського, К.Б.Ярошенко «Граждане (физические лица). Юридические лица» (1995 р.); С. Сулейманової «О частичной правоспособности несовершеннолетних граждан (физических лиц)» (1999 р.).

Важливого значення у з'ясуванні теоретичних положень регулювання відносин з відшкодування шкоди мають наукові роботи українських фахівців у галузі цивільного права. Такими є роботи Л. Бічук «Здійснення неповнолітніми своїх майнових прав та обов'язків» (2000 р.); А. М. Нечасової «О правоспособности и дееспособности физических лиц» (2001 р.); В. М. Ігнатенко «Деякі питання відшкодування шкоди» (2002 р.), Ж. Л. Чорної «Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми» (2003 р.), С.Д.Русу «Поняття зобов'язань із відшкодування шкоди» (2003 р.), І. Лукшина «Закон про відшкодування шкоди вимагає змін» (2004 р.), Ф. Брецько «Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою» (2005 р.), І. Котюка, О.Котюка «Загальні засади захисту цивільних прав і відшкодування шкоди» (2006 р.), О.Волкова «Поняття та ознаки крайньої необхідності (відшкодування шкоди в стані крайньої необхідності)» (2006 р.). Ю. П. Дмитренка «Наслідки вчинення правочинів особою, яка не досягла 14 років, за межами дієздатності» (2006 р.); Є. С. Дмитренко «Поняття цивільної дієздатності особи, яка не досягла 14 років (2006 р.); В.П. Мироненко «Відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їхніми дітьми» (1998 р.), «Майнова відповідальність батьків» (2008 р.); Є. Мічуріна «Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб» (2008 р.), та Г. Світличної «Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в порядку цивільного судочинства» (2008 р.), А. Пасічника «Щодо поняття правоздатності суб'єкта права» (2009 р.); Головченко В., Головченко О. «Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи» (2009 р.); О. Шведи «Цивільна правоздатність» (2010 р.); Г. Резнік «Поняття та обсяги дієздатності не-

повнолітніх осіб в Україні та зарубіжних країнах» (2010 р.); Т. Водоп'ян «Правосуб'єктність фізичних осіб в цивільному праві України» (2010 р.); М. Бородіна «Розгляд цивільних справ, які впливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки» (2010 р.).

Ряд робіт, присвячених загальним питанням цивільно-правової відповідальності та проблемам цивільно-правової відповідальності без вини, належить представнику одеської наукової школи цивілістики І.С. Каззафаровій. Ця проблематика висвітлена нею в роботах: «Деякі проблеми теорії цивільно-правової відповідальності в контексті кодифікації цивільного законодавства України» (2003 р.), «До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини» (2003 р.), монографічному дослідженні «Теорія цивільно-правової відповідальності» (2006 р.).

Грунтовний аналіз питань, пов'язаних із з'ясуванням сутності та змісту цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми, знайшов своє відображення в циклі наукових робіт М.В. Логвінової. Зокрема, вона є автором таких наукових праць: «Загальні положення цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми» (2001р.); «Поняття субсидіарної відповідальності батьків» (2003 р.); «Про визначення кола осіб, які притягаються до субсидіарної відповідальності за шкоду, завдану правопорушенням неповнолітніх» (2003 р.); «Невиконання батьками прав і обов'язків щодо виховання і розвитку дитини як один із проявів протиправності поведінки батьків» (2004 р.); «Протиправність поведінки батьків як структурний елемент цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2004 р.); «Основні положення субсидіарної відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми» (2004 р.); «Вина батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2005 р.). Заключним етапом наукових пошуків автора стало дисертаційне дослідження на тему: «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.).

Відшкодування шкоди, завданої малолітніми, було предметом досліджень С.Я. Ременяк, зокрема, це наукові роботи: «Малолітні і неповнолітні як учасники майнових відносин» (2006 р.), «Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю малолітніх осіб» (2007 р.), «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України» (2006 р.), «Шкода як умова виникнення зобов'язань по її відшкодуванню» (2006 р.), «Межі цивільної правосуб'єктності малолітніх осіб» (2007 р.),

Окремі питання відповідальності за завдану шкоду були предметом дослідження Т. С. Ківалової. Зокрема, нею аналізувались правові проблеми систематизації зобов'язань з відшкодування шкоди, підстави звільнення від відшкодування завданої шкоди та інші аспекти цивільно-правової відповідальності, які знайшли своє відображення в роботах: «Суб'єкти правовідносин відшкодування шкоди» (2008 р.); «Концептуальні засади визначення поняття та системи зобов'язань з відшкодування шкоди за цивільним законодавством України» (2008 р.), «Виключення відповідальності та звільнення від відповідальності за завдання шкоди» (2008 р.), «Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти)» (2008 р.); «Цивільно-правова недовірлива відповідальність як вид юридичної відповідальності» (2010 р.).

Комплексних дисертаційних досліджень інституту цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі в умовах оновленого цивільного законодавства в Україні не проводилось. Разом з тим, заслуговують на увагу дисертаційні дослідження, проведені в рамках окремих аспектів правового регулювання відносин цивільно-правової відповідальності. Такими є дисертаційне дослідження В.П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України» (2001 р.); М.В. Логвінової «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.); С.Я. Ременяк «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України» (2010 р.). Деяких аспектів цієї проблематики торкнулася в своєму дисертаційному дослідженні

І.В. Удальцова «Окреме провадження та проблеми визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» (1999 р.).

Вагомим здобутком науки цивільного права з питань цивільно-правової відповідальності варто назвати монографічні дослідження, здійсненні під керівництвом Р.А. Майданика та Н.С. Кузнєцової «Цивільно-правова відповідальність» (2013 р.), «Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України» (2013 р.).

Певного значення для дослідження правового регулювання інституту цивільно-правової відповідальності стали фундаментальні доробки українських цивілістів щодо здійснення науково-практичних коментарів Цивільного кодексу України. Серед таких необхідно назвати: «Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України» за редакцією О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця (2006 р.), «Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців)» за редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої (2011 р.). «Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України» за редакцією О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця (2013 р.).

Питання щодо правової природи, сутності та змісту інституту цивільно-правової відповідальності знайшли широкого відображення у навчальній літературі. Українська наука цивільного права представлена роботами таких науковців: З.В. Ромовська «Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс» (2013 р.), «Українське цивільне право. Спадкове право»(2009 р.); Ю.О. Заїка «Українське цивільне право» (2005, 2008 р.р.); «Цивільне право України. Заг. част. Загальні положення. Особисті немайнові права фізичної особи. Речове право. Спадкове право. Загальні положення про зобов'язання і договори» за редакцією І.А.Бірюкова, Ю.О.Заїки (2008 р.); «Цивільне право України» за редакцією Є.О. Харитонова (2009 р.); «Цивільне право України. Загальна частина» за редакцією О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика (2010 р.); «Цивільне право України. Особлива частина» за редакцією О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика (2010 р.) «Цивільне право України» за редакцією

В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького (2011 р.); «Цивільне право України. Загальна частина. Вступ у цивільне право» за редакцією Р.А. Майданика (2012 р.); «Цивільне право України (у запитаннях та відповідях): Практикум» за редакцією В.К. Матвійчука, І.С. Тімуш (2013 р.); «Цивільне право України: підручник. Загальна частина» за редакцією І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки (2014 р.); «Цивільне право України» за редакцією І.С. Тімуш, В.П. Мироненко; «Цивільне право України: Договірні та не договірні зобов'язання» за редакцією С.С. Бичкової (2014 р.).

Здійснений джерелознавчий огляд вітчизняних та зарубіжної джерел свідчить про те, що питання цивільно-правової відповідальності, в тому числі і цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі, винесені на розгляд у дисертаційному дослідженні в сучасних умовах, широко обговорюються в науковому середовищі, що в свою чергу свідчить про їх актуальність та своєчасність. Однак тематику щодо цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі, не можна вважати достатньо розробленою. Тому потреба здійснення відповідного наукового дослідження, яке могло б стати науковим підґрунтям для вдосконалення чинного законодавства, що регулює відносини цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі, є нагальною.

Дослідження правовідносин, що виникають внаслідок заподіяння шкоди особами з вадами волі, до яких ми відносимо малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних осіб, та осіб, які не усвідомлювали значення своїх дій та не могли керувати ними, зумовлює необхідність вибору його методів та основних напрямів. Методи й напрями дослідження, що використовувались у процесі роботи на дисертацією, були обрані відповідно до мети та задач дослідження, а також з урахуванням його об'єкта та предмета.

У процесі виконання дисертаційного дослідження автором було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів пізнання правових явищ. Використання *діалектичного методу* дозволило з'ясувати еволюцію вітчизняної доктрини про поняття та зміст юридичної відповідальності в загальній теорії права та цивільно-правову відповідальність як окремого виду юридичної

відповідальності, про загальні та спеціальні умови цивільно-правової відповідальності в окремих деліктах (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). Використання *порівняльно-правового методу* дозволило здійснити порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо умов та змісту цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі (малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних осіб та осіб, які не розуміли значення своїх дій та не могли керувати ними (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). *Конкретно-історичний метод* виявився основоположним при розгляді ретроспективи інституту цивільно-правової відповідальності, в т.ч. і відповідальності за шкоду, завдану особами з вадами волі (підрозділ 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3); *системно-структурний метод* використано для встановлення юридичного складу, необхідного для прийняття компетентними органами рішення про притягнення до цивільно-правової відповідальності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників за шкоду завдану дітьми, підопічними (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). Використання *структурно-функціонального методу* мало місце при визначенні основних правових засад правового регулювання підстав та умов відповідальності осіб з вадами волі за завдану ними шкоду третім особам, порядку і умов відшкодування такої шкоди (підрозділи 2.1-3.3). *Догматичний метод* застосовувався при встановленні змісту правових категорій та їх тлумаченні, внаслідок чого було уточнено понятійно-категоріальний апарат інституту цивільно-правової відповідальності та цивільно-правової відповідальності осіб з вадами волі (підрозділи 1.2, 1.3.). *Формально-логічний метод* сприяв виявленню суперечностей у понятійному апараті, який застосовується у теорії цивільного права та актах законодавства (підрозділи 1.3, 2.2, 3.2). *Метод абстрагування та узагальнення* застосовувався у процесі розробки дефініцій та понять при визначенні термінів: «особи з вадами волі», «цивільно-правова відповідальність осіб з вадами волі», «право на відшкодування шкоди», «умови відповідальності осіб з вадами волі», «відповідальність батьків, інших законних представників» тощо (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Методи *індукції* та *дедукції* дозволили виокремити загальні та специфічні умови цивільно-правової відповідальності осіб з пороками волі, особливості

суб'єктного складу при відшкодуванні шкоди, завданої малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними особами (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). За допомогою *логіко-юридичного методу* стало можливим формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного цивільного законодавства, що регулює питання, які є предметом даного дослідження (підрозділи 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3).

Комплексний підхід до використання вищезазначених наукових методів дозволив всебічно дослідити правовідносини, що виникають у зв'язку із завданням шкоди особами з вадами волі (малолітніми та неповнолітніми дітьми, обмежено дієздатними та недієздатними особами, особами, які в момент завдання шкоди не розуміли значення своїх дій та не могли керувати ними) та визначити особливості цивільно-правової відповідальності в деліктних зобов'язаннях, де в якості безпосереднього заподіювача шкоди виступають особи з вадами волі.

Питання юридичної відповідальності активно досліджуються науковцями багатьох галузей права, що зумовлене перш за все тим, що головним завданням юридичної відповідальності є захист прав та законних інтересів учасників тих чи інших суспільних відносин. Тому одним із напрямів даного дисертаційного дослідження обрано з'ясування правової природи та змісту юридичної відповідальності в загальній теорії права на процеси реформування українського суспільства, зміни та оновлення законодавства, а також новітні тенденції у галузі юриспруденції.

Не винятком у цьому аспекті є цивільно-правові відносини, що виникають у зв'язку із завданням шкоди. Сучасна Україна відновлює і розвиває приватноправові традиції, враховуючи при цьому сучасний світовий досвід, і особливо у сфері відповідальності за завдану шкоду. У чинному Цивільному кодексі України законодавцем присвячено вдвічі більше статей, порівняно з попереднім ЦК, внаслідок норм, що передбачають відносно нові види шкоди (моральна шкода); спеціальні норми, які поширюються на нові склади спеціальних деліктів; розширення сфери дії окремих спеціальних норм тощо.

Слід підкреслити, що одними з перших дослідників інституту зобов'язань із відшкодування шкоди були Б.С.Антимонов, О.О.Красавчиков, А.М.Белякова. Їхні праці, не дивлячись на те, що написані більш ніж чверть століття тому, залишаються основним підґрунтям для науковців та практиків при вирішенні питань про відшкодування завданої шкоди. Дещо пізніше дослідження цього інституту проводили М.С.Малеїн, Д.В.Боброва, К.К.Яїчков, К.А.Флейшиц, О.С.Йоффе, Г.К.Матвєєв, В.В.Глянцеv, С.С.Донцов, К.Б.Ярошенко, П.Р.Стаvиський, Я.М.Шевченко, Є.О.Харитонова, А.М.Савицька та б.ін. Однак питання про поняття зобов'язань із відшкодування шкоди є суперечливим, спірним в юридичній літературі. Це пов'язано з впливом традицій, практики, законів та інших явищ. Тому аналіз поняття, змісту та конкретних умов цивільно-правової відповідальності в окремих видах зобов'язань із відшкодування шкоди є наступним напрямом даного наукового дослідження.

Теорією цивільного права визначено, що одним із найбільш дієвих методів впливу на поведінку суб'єктів цивільних правовідносин є інститут цивільно-правової відповідальності. Це повною мірою стосується і таких учасників цивільних відносин, як малолітні та неповнолітні особи. Будучи безпосередніми заподіювачами шкоди, така категорія осіб не завжди і не у всіх випадках виступає в якості відповідальної особи. Закон визначає інших суб'єктів, які повинні відшкодувати завдану дітьми шкоду. Переважно в якості таких осіб виступають батьки. Проте практиці відомі випадки, коли відповідальними за шкоду, завдану дітьми, можуть бути й інші особи. Притягнення до відповідальності в деліктах, де стороною – заподіювачем шкоди – виступають малолітні чи неповнолітні особи залежить від конкретних умов завдання шкоди, від правових підстав здійснення нагляду за дитиною та інших, не менш важливих обставин. Це в свою чергу породжує низку питань, як теоретичного, так і практичного характеру, які ускладнюють вирішення проблеми. Тому особливості умов та змісту цивільно-правової відповідальності малолітніх осіб (до 14 років) та неповнолітніх осіб, якими за законодавством України є особи віці від 14 до 18 років є наступним напрямом наукового аналізу цієї дисертації.

Значний обсяг справ про відшкодування шкоди, які розглядаються в порядку цивільного судочинства в судах загальної юрисдикції, припадає на таку категорію справ, де в якості суб'єктів відповідальності є особи, які в порядку, встановленому законом, визнані обмежено дієздатними. Варто наголосити, що питанню про підстави та умови визнання фізичної особи обмежено дієздатною в цивілістичній літературі приділено достатньо уваги. Але при цьому інший аспект питання, а саме: цивільно-правовій відповідальності таких учасників цивільних відносин (при обмеженні в цивільній дієздатності фізична особа залишає за собою цивільні права як суб'єкта відносин), залишається малодослідженим. На відміну від питання щодо умов та змісту цивільно-правової відповідальності малолітніх, неповнолітніх осіб, аналогічні питання щодо обмежено дієздатних осіб потребують значної і більшої уваги з боку науковців. Представниками науки цивільного права переважно досліджуються такі аспекти питання, як правові наслідки обмеження фізичної особи в дієздатності, і зосереджуються увага на питаннях участі таких осіб у договірних зобов'язаннях. Велика кількість робіт присвячена проблемі визнання правочинів недійсними в тих випадках, коли стороною правочину є обмежено дієздатна особа. Поки, як відомо, що такі особи при певних обставинах стають боржниками саме в недоговірних (деліктних) зобов'язаннях. Проблема правового регулювання таких деліктів пов'язується з тим, що побутує помилкове уявлення, що такі особи не можуть бути суб'єктами відповідальності, оскільки шкода може бути заподіяна в стані, коли особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними. Однак таке припущення є хибним, і закон містить пряму вказівку відносно того, що обмежено дієздатні особи несуть цивільну відповідальність за завдану шкоду на загальних підставах, і на них не поширюється положення абз.1 ч.1 ст.1186 ЦК України. Неузгодженість та спірність деяких законодавчих положень щодо відповідальності обмежено дієздатних осіб, суперечливість судової практики при застосуванні норм цивільного законодавства про відповідальність за завдану такими особами шкоду, зумовили обрання цього напряму дисертаційного дослідження.

Підставою виникнення зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, є протиправна поведінка особи у вигляді правопорушення (делікту), який включає в себе такий обов'язковий елемент, як вина заподіювача шкоди. Однак законом передбачено, що особа, яка у встановленому порядку визнана недієздатною внаслідок душевної хвороби, не може нести з огляду на це цивільно-правову відповідальність за завдану шкоду. Проте практика свідчить, що певна частка справ щодо відшкодування шкоди належить саме такій категорії осіб, і що у зв'язку з цим виникають певні ускладнення при їх вирішенні, бо, як виявляється, не у всіх випадках особи, які страждають на тяжкі психічні хвороби, визнані у судовому порядку недієздатними. Існуючі спірні моменти вимагають ґрунтовного наукового дослідження. Така потреба є найбільш гострою в умовах практичної реалізації норм про відшкодування завданої шкоди в деліктних зобов'язаннях, де безпосереднім заподіювачем шкоди виступає недієздатна особа. Крім того, в юридичній літературі з цивільного права на сьогодні відсутні окремі дослідження з цього питання, що свідчить про недостатню розробленість цієї сфери цивільних відносин. Саме цими обставинами обумовлюється такий напрямок дослідження, як особливості цивільно-правової відповідальності недієздатних осіб, за завдану ними шкоду.

Проте найменш розробленим у сучасній цивілістиці є питання щодо цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану особою, яка в момент завдання шкоди перебувала в стані, коли не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними. Ця сфера цивільних відносин деякою мірою знайшла своє відображення в навчальній літературі (навчальні посібники, підручники з цивільного права) та науково-практичній літературі, зокрема, в численних коментарях до ЦК України. Однак цього явно недостатньо для того, щоб вести мову про певні позитивні результати в дослідженні цієї сфери цивільних відносин. Слід також підкреслити, що питання відповідальності осіб, які не розуміли значення своїх дій та не могли керувати ними, не знайшли широкого вивчення ні на рівні наукових статей, ні на рівні окремих дисертаційних чи монографічних досліджень. Поодинокі наукові розвідки, що зустрічаються в науковій літе-

ратурі вкрай рідко, не спроможні задовольнити вирішення сучасних теоретичних та практичних потреб проблеми. За останні роки публікації з цієї проблематики взагалі відсутні. При чому така тенденція характерна не лише для національного цивільного права, а й для зарубіжного, включаючи російську наукову школу цивілістики. Саме такі обставини слугували обранню наступного напрямку наукового дослідження – специфіки цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану особою, яка не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними в момент завдання шкоди.

1.2. Поняття та зміст юридичної відповідальності

Питанню щодо поняття та змісту юридичної відповідальності приділяється достатньо уваги в юридичній науці. Значний внесок у розвиток теорії юридичної відповідальності зроблено такими вченими, як: О.А. Абрамова, М.Й. Бару, Е.С. Белінський, В.С. Венедіктов, М.І. Данченко, А.М. Колодій, Р.З.Лівшиц, В.Г. Малов, А.Р. Мацюк, В.І. Нікітін-ський, В.І. Скобелкін, О.В. Смирнов, П.Р. Стависький, Л.О. Сироватська, О.І. Процевський, Л.В. П'ятаков, Н.М. Хуторян та інші. Не дивлячись на це, залишаються дискусійними окремі питання відповідальності щодо яких не було знайдено та сформовано чіткого та єдиного підходу щодо їх вирішення.

Багато авторів характеризує юридичну відповідальність як особливий правовий стан, який передбачає наявність обов'язку, що закріплений у законі, розуміння необхідності його виконання, а також можливість виникнення несприятливих наслідків у випадку порушення обов'язку. О.В. Смирнов вважає, що відповідальність характеризує саме певний правовий стан [185, с. 77]. Термін “стан”, на думку В.С. Венедиктова, характеризує статику явища, а відповідальність є динамічною, хоча сам автор подальшому визначає цю категорію саме через стан. Відповідальність включає в себе не тільки еталон поведінки, закріплений у нормах права, і санкції за її порушення, а й реалізацію цього еталона у фактичній поведінці із застосуванням відповідних заходів заохочення, а

також оцінку наслідків такої реалізації [31, с. 43]. Оцінюючи в основному складові елементи поняття відповідальності, даного В.С. Венедиктовим, позитивно, водночас не можна не зауважити, що в понятті на стадії реалізації (застосування) вказується лише позитивний її аспект (застосування відповідних заходів заохочення) і опускається негативний аспект (застосування відповідних санкцій). У подальшому В.С. Венедиктов визначає юридичну відповідальність як правовий засіб, спрямований на забезпечення виконання обов'язків, договірних зобов'язань [34, с. 45]. Такий зміст юридичної відповідальності видається дещо спірним з наступних міркувань. По-перше, юридична відповідальність – це не тільки правовий засіб, а й реалізація цих засобів, по-друге, не всі правові засоби є відповідальністю. Адже є багато засобів забезпечення виконання зобов'язань (доручення, гарантія), які одночасно не є відповідальністю. Як результат свого наукового дослідження В.С. Венедиктов визначає юридичну відповідальність як особливий правовий стан (становище) суб'єктів суспільних відносин, що впливає із змісту правових норм і спрямований на забезпечення реалізації їх суб'єктивних прав і обов'язків [34, с. 46]. Під правовим станом автор розуміє, наскільки правильно й усвідомлено суб'єкт даних відносин сприйняв необхідність їх виконання. Отже, на думку В.С. Венедиктова, правовий стан – це сприйняття суб'єктом необхідності виконання обов'язків. Але сприйняття – це оціночна категорія, яка характеризує суб'єктивне ставлення суб'єкта (особи), і через неї не можна визначити поняття юридичної відповідальності. Навіть у суб'єктивному значенні, як розуміти цей “особливий правовий стан”, як оцінити цю особливість, її відмінні риси? Якщо розглядати його як оціночну категорію, то де критерії такої оцінки? Крім того, варто зазначити, що усвідомлене сприйняття суб'єктом необхідності виконання прав і обов'язків – це ще не сама поведінка. Сам автор також підкреслює, що його визначення носить оціночний характер. “Даючи таке загальнотеоретичне визначення юридичної відповідальності, – підкреслює В.С. Венедиктов, – необхідно зазначити, що “особливий правовий стан” – це оціночне поняття, яке зобов'язаний вирішити правозасто-

совчий орган на підставі критеріїв, передбачених нормами права. Звичайно, оціночне поняття в праві, – зауважує В.С. Венедиктов, – це далеко не кращий показник правового регулювання юридичної відповідальності. Але на сьогодні без нього не можна обійтись, оскільки практично неможливо виробити таке правило або рішення, яке б годилось на всі випадки життя і враховувало всі нюанси правового регулювання [34, с. 48].

На думку Н.М.Хуторян, таке загальне поняття відповідальності не дасть можливості ні особі дати собі звіт за свою поведінку, ні правозастосовчим органам притягти винного до відповідальності [205, с. 115]. М.Й. Бару також вважає необхідним існування в праві оціночних понять, які характеризуються трьома суттєвими особливостями: вони не конкретизовані законодавцем чи іншим компетентним органом; вони уточнюються в процесі правозастосування; дають правозастосовчому органу можливість вільного розсуду, вільної оцінки фактів [16, с. 28-29].

Поняття юридичної відповідальності взагалі і цивільно-правової відповідальності зокрема відноситься до базових понять в юридичній науці і відповідно в науці цивільного права.

Досліджуючи поняття юридичної відповідальності, В.М. Горшенев виділяє два відносно самостійних поняття юридичної відповідальності: статутну відповідальність, як взагалі закріплену законодавцем, і суб'єктивну відповідальність, як таку, що виникає за наявності конкретного правопорушення [39, с. 106]. В свою чергу, І.Г. Брага вважає, що для виникнення ретроспективної юридичної відповідальності необхідно, щоб у нормативних актах була закріплена активна юридична відповідальність. На його думку, юридична відповідальність у ретроспективному аспекті виникає внаслідок вчинення правопорушення, тоді як юридична відповідальність в активному аспекті закріплена в нормативних актах [29, с. 10]. Під юридичною відповідальністю в активному аспекті Б.А. Шеломов розуміє відповідальність у матеріально-правовому значенні, тобто як правовий інститут [234, с. 117]. Іншими словами, юридична відповідальність у активному аспекті є сукупністю юридичних норм, що регулюють від-

носини, які виникають внаслідок вчинення правопорушення і полягають в обов'язку правопорушника зазнати визначених несприятливих наслідків особистого чи майнового характеру. Під юридичною відповідальністю у ретроспективному аспекті, продовжує автор, слід розуміти настання несприятливих наслідків за вчинене конкретне правопорушення [234, с. 16]. Уявляється, що є всі підстави погодитись із запропонованим визначенням юридичної відповідальності.

Науковою доктриною виділено два аспекти юридичної відповідальності – активний і пасивний. Активний аспект юридичної відповідальності передбачає реалізацію відповідальності, тобто застосування її на суб'єктивному рівні. А юридична відповідальність як правовий інститут – це об'єктивне закріплення її в правових нормах. Про юридичну відповідальність як правовий інститут до будь-якої із стадій правозастосування варто говорити як про пасивну відповідальність. Без конкретного зв'язку із суб'єктом, до якого вона застосовується, та з суб'єктом, яким вона застосовується, ця відповідальність має пасивний характер. По-друге, в нормах, що регулюють відповідальність у матеріально-правовому розумінні, об'єктивно закріплена не тільки позитивна (правомірна поведінка та заохочення за належне виконання обов'язків), а й негативна (несприятливі наслідки за невиконання чи неналежне виконання обов'язків – покарання за вчинене правопорушення) відповідальність. Отже, позитивна і негативна відповідальність закріплена в матеріально-правових нормах, які мають пасивний характер. Таким чином, юридична відповідальність як правовий інститут є пасивною, об'єктивною, має позитивний і негативний аспект. Позитивна і негативна відповідальність на стадії правозастосування має активний характер, а тому її варто розглядати і в активному аспекті. По-третє, в юридичній літературі негативну відповідальність дуже часто помилково називають ще ретроспективною, вживаючи слова “негативна” і “ретроспективна” як синоніми. Зокрема, І.Г. Брага вважає, що під ретроспективною відповідальністю слід розуміти настання несприятливих наслідків за вчинене правопорушення [29, с. 48]. На думку С.С. Алексєєва, антонімом ретроспективної відповідальності є

перспективна відповідальність, яку ще називають “проспективною” або позитивною відповідальністю [5, с. 276–277]. Однак, з нашої точки зору, між поняттями “перспективна” і “позитивна” також, як і між поняттями “негативна” і “ретроспективна”, не можна ставити знак рівності.

Б.Т. Базилев визначає позитивну відповідальність як зв’язок, у межах якого держава, діючи від імені суспільства, формує абстрактну відповідальність всіх суб’єктів права виконувати конкретні юридичні обов’язки, а сама виступає суб’єктом, який має право вимагати виконання цього обов’язку [10, с. 33].

Одним із прихильників і авторів теорії позитивної юридичної відповідальності є В.М. Кудрявцев, який юридичну сутність позитивної відповідальності визначає як обов’язок. Саме ж поняття позитивної юридичної відповідальності є більш широким, ніж сам обов’язок: це правовідношення, яке складається з кількох елементів. Це і обов’язок виконувати ту чи іншу роботу, і розуміння цього обов’язку та визначене ставлення до нього, яке можна охарактеризувати як прагнення досягти того результату, який потрібний державі і суспільству. У поняття позитивної відповідальності науковець включає і оцінку добросовісного виконання обов’язків суб’єктом, яка супроводжується заходами заохочення, що стимулюють правомірну поведінку [75, с. 31–32]. На думку того ж В.М. Кудрявцева, позитивна і негативна відповідальність є сторонами єдиного механізму правового регулювання, спрямованого на правомірну чи протиправну поведінку [75, с. 133]. Одним з авторів двоаспектного розуміння юридичної відповідальності є М.С. Строгович, на думку якого, в галузі державного, цивільного, сімейного та інших галузей права, юридична відповідальність виступає на-самперед, і головним чином, в її загальному позитивному значенні – як відповідальне ставлення особи до своїх обов’язків, покладених на неї законом, правильне, добросовісне, успішне, ефективне їх виконання, дієвий державний і громадський контроль над таким виконанням обов’язків [188, с. 50 – 52]. Заперечуючи прихильникам позитивної відповідальності, С.С. Алексєєв зазначає, що в суспільстві існує морально-політична відповідальність. Юридична відповідальність входить складовою частиною до загальної морально-політичної відповідально-

сті і має лише один ретроспективний аспект: тільки неминучість звіту за невиконання обов'язків, перетерпіння несприятливих наслідків – реакція суспільства і держави на порушення, яке допущено [5, с. 324]. У зв'язку з цим варто зазначити, що, виходячи із загального поділу соціальних норм (моральні, політичні, громадські, корпоративні, релігійні тощо), юридичні норми не входять складовою частиною до морально-політичних норм, а є видом соціальних норм.

Вважаємо, що юридична відповідальність, закріплена в юридичних нормах (як позитивна, так і негативна), не є складовою морально-політичної відповідальності, а самостійним видом відповідальності в системі соціальної відповідальності.

Проти доцільності введення в поняття юридичної відповідальності (негативної) ще і позитивної відповідальності виступає і Л.О. Сироватська. Не заперечуючи важливості питання дотримання обов'язків, покладених законом чи договором, засобів його забезпечення, чим, власне, і пояснюється необхідність введення позитивної відповідальності її прихильниками, більш того, підкреслюючи актуальність їх дослідження, вона вважає, що об'єднання цих категорій в одну, навряд чи буде корисно для науки [190, с. 27]. На думку М.С. Малєїна, неможливо об'єднувати одним поняттям відповідальності такі різні категорії, як благо (позитивна відповідальність) і зло (негативна відповідальність), слідування обов'язку, його порушення і наслідки порушення, мораль і право. Практичне і теоретичне значення подібних узагальнень поки що не показано і не доведено. Юридична наука, на думку автора, повинна базуватися на рівні узагальнень правового порядку, корисних для права. З цієї точки зору відповідальність юридична і всяка інша – різні поняття [94, с. 33].

Визначаючи відмінність позитивної відповідальності від негативної, О.Е. Лейст вважає, що позитивну відповідальність від негативної відрізняє підзвітність. Обов'язок звіту – суттєвий компонент позитивної відповідальності. Але законодавство, що регулює здійснення юридичної відповідальності за правопорушення, такого обов'язку не визначає [82, с. 227–228].

Класифікуючи юридичну відповідальність на об'єктивну і суб'єктивну, на думку Н.М. Хуторян, слід виходити з теоретичних положень про поділ права на об'єктивне і суб'єктивне. Під об'єктивним правом розуміють нормативний регулятор, який є системою загальнообов'язкових, формально визначених принципів і норм, що слугують критерієм правомірності чи неправомірності поведінки суб'єктів – учасників правовідносин та існують незалежно від індивідуальної свідомості, бо виникають і діють поза нею, незалежно від того, коли і за яких умов людина або інший суб'єкт вступає у суспільне життя [205, с. 121]. Об'єктивне право включає права, обов'язки та юридичну відповідальність. Не дивлячись на правильну класифікацію складових частин, які входять до об'єктивного права, сам С.С. Алексєєв визначаючи поняття юридичної відповідальності, підкреслює в ньому лише суб'єктивний аспект. Юридична відповідальність, на його думку, це застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене правопорушення [7, с. 360]. Крім того, С.С. Алексєєв до структури суб'єктивного права включає: право вимоги (зміст якого полягає в праві вимагати виконання чи дотримання юридичного обов'язку); право на свої активні дії (зміст якого полягає в можливості особи самій здійснювати юридично значимі активні дії). Під юридично активними діями автор розуміє в даному випадку дії, спрямовані на набуття, реалізацію тільки своїх прав, а не обов'язків; домагання (претензія) – це правомочність, виражена в можливості привести в дію апарат державного примусу проти зобов'язаної особи [6, с. 118, 119, 124].

Така структура суб'єктивного права правомірна тільки в рамках правовідношення, а саме: у співвідношенні з кореспондуючими обов'язками, які належать зобов'язаній особі, тобто іншій особі щодо уповноваженої особи, яка виступає суб'єктом суб'єктивного юридичного права. І в цьому випадку суб'єктивне право відзеркалює лише один елемент об'єктивного права – права – і не відображає інших його елементів – обов'язків та відповідальності, які на-

лежать суб'єкту права. Отже, С.С. Алексєєвим суб'єктивне право розглядається у вузькому розумінні слова – як елемент правовідношення [3, с. 48].

На думку А.М. Колодія, під суб'єктивним правом у вузькому значенні розуміється право (можливість певної поведінки) особи, передбачене правовою нормою. У загальному ж вигляді зміст будь-якого суб'єктивного права полягає в тому, що воно надає уповноваженому суб'єкту такі можливості: поводити себе певним чином (право на свої дії); вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії); звертатись до держави за захистом свого юридичного права (право на захист) [65, с. 90–96, с. 99]. Крім вузького розуміння, учений вказує ще й на широке розуміння суб'єктивного права, за яким – це все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для його носія і характеризує його як суб'єкта права [65, с. 98]. Щоправда, далі автор не розвиває це положення і зосереджує увагу на аналізі суб'єктивного права у вузькому розумінні, тобто як прав, які належать конкретному суб'єкту. З нашої точки зору, якщо під суб'єктивним правом розуміти все те, що впливає з об'єктивного права для його носія та характеризує особу як суб'єкт права, то до юридичного суб'єктивного права слід віднести: юридичні суб'єктивні права, юридичні суб'єктивні обов'язки та юридичну суб'єктивну відповідальність.

Все наведене вище дозволяє стверджувати, що позитивна відповідальність може бути об'єктивною і суб'єктивною. Позитивна об'єктивна відповідальність – це частина правового інституту відповідальності, сукупність норм, що закріплюють правомірну поведінку та заохочення за її дотримання. Позитивна суб'єктивна відповідальність – це дотримання правомірної поведінки суб'єктами права та застосування заохочень за належну поведінку. Позитивна відповідальність на об'єктивному рівні має пасивний характер, а на суб'єктивному – тільки активний характер. Отже, єдиної думки щодо поняття негативної відповідальності немає, оскільки більшість авторів, як уже наголошувалось, розглядають як єдино можливу юридичну відповідальність.

Юридична відповідальність (негативна) у науковій юридичній літературі трактується по-різному. Так, вона визначається як санкція норми права (О.С. Йоффе); реалізація, застосування санкції (І.С. Самощенко) [173]; поєднане з державним осудом застосування до правопорушника заходів державного примусу особистого, майнового чи організаційного характеру (С.С. Алексєєв); регламентоване нормами права суспільне відношення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником (К.А. Мокічев); обов'язок правопорушника відповісти за вчинене правопорушення, перетерпіти покарання, дати звіт з приводу вчиненого правопорушення (М.Д. Шаргородський); покладення обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду (Ю.К. Толстой, О.С. Йоффе). З огляду на це, всі названі концепції юридичної відповідальності умовно можна поділити на дві групи. До першої групи слід віднести концепції, згідно з якими поняття юридичної відповідальності визначається як санкція правової норми, застосування санкції, державний примус тощо. До другої групи – концепції, згідно з якими юридична відповідальність розглядається як обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки, як правовідношення.

На думку Н.М. Хуторян, визначення цивілістів аж ніяк не включає в себе відповідальності за порушення норм моралі. Оскільки за порушення норм моралі настає моральна відповідальність, а у визначеннях цивілістів, санкції встановлюються законодавством, отже, настає юридична відповідальність [205, с. 132].

Критикуючи представників адміністративного права, цивілісти, в свою чергу, зазначають, що заходи державного примусу не охоплюють тих встановлених законодавцем заходів, що містять несприятливі наслідки для правопорушника, але не є заходами державного примусу (наприклад, санкція відшкодувати шкоду може бути виконана добровільно) [70, с. 21]. Існуючі суперечності почасти можна пояснити тим, що представники адміністративного права розглядають саму санкцію як державний примус, а деякі вчені ж цивілістичної концепції державним примусом вважають не саму санкцію, а спосіб її реалізації. М.Й. Байтін і В.К. Бабаєв зазначають, що державний примус не може виступати як санкція, оскільки є способом її реалізації. Тракткування державного примусу як санкції

позбавляє останню власного змісту [11, с. 109]. Хоча державний примус, як було уже зазначено вище, можна розглядати у двох аспектах – і як саму санкцію, і як засіб її виконання. Л.О. Сироватська справедливо відзначає, що є заходи державного примусу, встановлені не для випадків правопорушень. Вони характерні для адміністративного права. Наприклад, адміністративно-попереджувальні заходи – реквізиція, карантин; заходи припинення – затримання, арешт майна та інші примусові заходи, які не є санкціями [191, с. 110].

Проблема визначення поняття юридичної відповідальності не втратила свого дискусійного характеру і зараз, а, навпаки, сучасний соціально-економічний розвиток знову загострив актуальність цього питання. Вказані елементи якраз і лягли в основу визначення негативного поняття відповідальності.

На думку С.М. Братуся, спроба сконструювати поняття юридичної відповідальності для всіх галузей права може привести до позитивного результату лише в тому випадку, якщо ця категорія відобразить те загальне, що властиве відповідальності як реакції на будь-яке правопорушення, незалежно від того, до якої галузі права належить правовідношення, що порушено. До таких загальних рис для всіх видів відповідальності автор відносить стан примусу до виконання обов'язку, який існував до правопорушення або який виник внаслідок правопорушення. Загроза примусу, закладена в правовій нормі, реалізується через відповідальність [30, с. 38 –39]. Таким чином, виходячи з цього положення, С.М. Братусь розглядає відповідальність тільки як суб'єктивну категорію, тобто на рівні реалізації правової норми. Отже, відповідальність – реалізація примусу. З цим не можна погодитись, оскільки на суб'єктивному рівні державний примус як риса відповідальності характерний не завжди.

Не погоджуючись з С.М. Братусем та іншими, які розглядають державний примус як рису відповідальності, В.С. Венедиктов слушно зазначає, що юридичного характеру відповідальності надає не державний примус, а правове регулювання, оскільки у цивільному праві юридична відповідальність (негативний аспект) може бути реалізована і без державного примусу, наприклад, доброві-

льне відшкодування заподіяної шкоди [33, с. 32]. Державний примус не є обов'язковою рисою на стадії реалізації юридичної відповідальності, необхідно все ж таки підкреслити, що юридична відповідальність як захід іноді неможлива без державного примусу. Тому варто мати юридично закріплений механізм реалізації заходу юридичної відповідальності, який забезпечується державним примусом [174, с. 211]. Отже, на об'єктивному рівні, тобто через закріплення в правовій нормі, державний примус є обов'язковим елементом юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність тісно пов'язана з державним примусом і тому багато науковців визначають юридичну відповідальність як засіб державного примусу. Такої точки зору дотримуються, зокрема, С.С.Алексєєв, С.М. Братусь, В.Г. Малов, М.С. Малєїн, Є.О. Кленов та ін. На думку П.Р. Стависького, така точка зору щодо поняття юридичної відповідальності є справедливою, оскільки будь-яка санкція правової норми передбачає застосування заходів примусу, а юридична відповідальність є формою реалізації санкції правової норми [187, с. 111].

Як уже було зазначено, ряд авторів визначає юридичну відповідальність через державний примус. Так, дійсно, юридична відповідальність тісно пов'язана з державним примусом. Але сам зв'язок її з державним примусом ще не дає підстав ототожнювати, ставити знак рівності між юридичною відповідальністю і державним примусом. Юридичні наслідки, не пов'язані із заходами державного примусу, зазначають О.С. Йоффе і М.Д. Шаргородський, не можна віднести до правової відповідальності [57, с. 315]. Цей висновок справедливий лише для юридичної відповідальності як правового інституту, тобто об'єктивної. Насправді, юридична відповідальність повинна охоплювати як самі заходи відповідальності, так і механізм забезпечення реалізації цих заходів. Саме це і передбачено в юридичних нормах, які регулюють як заходи юридичної відповідальності, так і державний примус у випадку необхідності застосування цих заходів у примусовому порядку. Причому заходи державного примусу можуть передбачатися тільки для реалізації негативної юридичної відповідальності, а не для позитивної [22, с. 187].

Отже, в об'єктивному аспекті негативна юридична відповідальність передбачає також і об'єктивно закріплені заходи державного примусу. Що ж до суб'єктивного аспекту юридичної відповідальності, то суб'єктивна негативна юридична відповідальність може реалізовуватись як за допомогою заходів державного примусу (наприклад, відшкодування завданої шкоди за рішенням суду), так і добровільно (добровільне відшкодування завданої шкоди). Але і в тому, і в іншому випадку особа зазнає негативних наслідків – витрачає свої кошти на відшкодування шкоди [236, с. 257].

Ряд авторів визначають юридичну відповідальність через обов'язок. Так, С.С. Алексєєв, О.Т. Барабаш, Є.О. Кленов, М.С.Малєїн, В.Г. Малов, Я.М. Шевченко та інші дотримуються точки зору, що відповідальність як негативний наслідок правопорушення може виражатись тільки у вигляді додаткового обов'язку понести втрати особистого чи майнового характеру. Причому обов'язок понести втрати має новий додатковий характер порівняно з раніше виконуваними і порушеними обов'язками [19, с. 140 – 142].

Протилежної зазначеній концепції точки зору дотримуються М.С.Братусь, І.С. Самощенко, Л.О. Сироватська, М.Х. Фарукшин та інші. Спільним у цих двох концепціях є те, що вони визначають юридичну відповідальність через обов'язок. Але на відміну від перших, представники другої точки зору вважають, що юридична відповідальність – це виконання вже існуючого обов'язку на основі державного чи прирівняного до нього примусу.

У науці цивільного права існує думка, що заходи юридичної відповідальності полягають або у заміні невиконаного обов'язку новим обов'язком, або у приєднанні до порушеного обов'язку нового обов'язку, або у позбавленні права, з якого випливає порушений обов'язок. На думку Л.О. Сироватської, спроба перенести цю конструкцію на інші види відповідальності не мала успіху. За такого трактування не можна зрозуміти дисциплінарну відповідальність, за якої немає ні того, ні другого, ні третього [192, с. 29]. Наприклад, у трудовому праві була зроблена спроба надати цьому поняттю міжгалузевий характер. Так, П.Р. Стависький вважає, що дисциплінарна відповідальність у трудовому праві «або

замінює, або приєднує до порушеного обов'язку новий, пов'язаний із накладенням стягнення». Не має значення, що більшість заходів дисциплінарного стягнення носить моральний характер. Вони також тягнуть за собою осуд правопорушника з боку колективу підприємства і певною мірою з боку суспільства. Не можна погодитись і з тим, що ці стягнення не тягнуть за собою обмеження прав [187, с. 115]. В основному поділяючи таку позицію, не можемо погодитись із П.Р. Ставиським в тому, що заходи дисциплінарного стягнення носять моральний характер, бо тоді б вони вважалися не правовими, а моральними. Немайновий, особистий характер, ще не значить моральний, тому що стягнення, закріплені в нормах права, і є правовими. Викладене стосується, очевидно, дисциплінарної відповідальності. Що ж до матеріальної відповідальності, то тут П.Р. Стависький чітко дотримується викладеної вище концепції цивілістів. І, як і автори даного вище визначення відповідальності, він не визнає відповідальністю примусове виконання попереднього обов'язку, вважаючи таке виконання заходом захисту [187, с. 116]. Заперечуючи П.Р. Ставиському і О.С. Йоффе, Л.О. Сироватська зазначає, що обмеження прав не рівнозначно появі нових обов'язків, воно швидше ближче за своїми ознаками до негативних, несприятливих наслідків для правопорушника, що характеризує іншу точку зору [190, с. 29]. На думку Н.М. Хуторян, новий обов'язок саме й полягає в перетерпінні несприятливих наслідків для правопорушника. Саме перетерпіння може бути пасивним, яке не вимагає якоїсь дії, якогось виконання (обмеження прав), і активним, наприклад, дії, направлені на відшкодування заподіяної шкоди [205, с. 144].

Протилежної думки дотримується С.М. Братусь, який вважає, що зміст відповідальності може складати як виконання під примусом того ж обов'язку, так і іншого, трансформованого внаслідок неможливості виконання в натурі порушеного. Відповідальність виникає в результаті невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених законом, договором чи іншими юридичними актами. Причому відповідальність – це примусове виконання невиконаного обов'язку, який існував і раніше. Відповідальність не створює нового

обов'язку. Добровільне ж виконання нового обов'язку, скажімо, сплата неустойки, не є відповідальністю [31, с. 85, 89]. Отже, відповідальність розглядається С.М. Братусем як примус, причому на стадії реалізації, тобто в суб'єктивному розумінні, при застосуванні відповідальності до конкретної особи. Проти цього твердження С.М. Братуся виступає М.С. Малєїн, на думку якого, по-перше, концепція відповідальності, що полягає у виконанні попереднього обов'язку під примусом, недосконала тим, що вона, «ототожнюючи різні, по суті, категорії – відповідальність і охоронюваний нею обов'язок і різні форми їх виконання (примусова і добровільна форма виконання), приводить до ліквідації відповідальності, оскільки нічим не обтяжує правопорушника, крім примусового виконання того ж обов'язку, який існував незалежно від правопорушення. Таке уявлення про відповідальність суперечить принципу невідворотності, об'єктивно сприяє звільненню від відповідальності за вчинене правопорушення [92, с. 39 – 40].

Л.О. Сироватська зауважує, тут даремно недооцінюються примус і його значення. Нехай це форма, але вона тягне для правопорушника певні втрати, зокрема втрату доброї думки про нього [190, с. 30]. На думку М.С. Малєїна і П.Р. Ставицького, якщо примусове виконання порушеного обов'язку є відповідальністю, то у тих випадках, коли до цього ще приєднуються і додаткові заходи (стягнення шкоди, неустойка тощо), довелось би визнати наявність подвійної відповідальності [92, с. 63; 187, с. 117]. Заперечуючи їм, Л.О. Сироватська вважає, що нічого дивного в цьому немає, оскільки правовідновлювальні санкції цілком поєднуються з карними. Мета застосування всіх правовідновлювальних санкцій полягає у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо, то в компенсації вартості втраченої чи пошкодженої речі [192, с. 187].

Підаючи критиці позицію С.М. Братуся і Л.О. Сироватської, П.Р. Ставицький виходить з поняття відповідальності як додаткового обтяження, як нового обов'язку. Примусове ж виконання порушеного обов'язку варто відносити, на думку П.Р. Ставицького, до заходів захисту суб'єктивних прав, бо заходи захисту не передбачають додаткового обтяження, а також наявності ін.-

ших елементів, що характеризують відповідальність як головну форму державного примусу [187, с. 117].

На думку Л.О. Сироватської, юридичною відповідальністю варто вважати обов'язок правопорушника відповісти за вчинене ним правопорушення перед суспільством і державою та перетерпіти дію тих санкцій, які застосовує до нього відповідний державний орган [190, с. 28]. Новизну поняття юридичної відповідальності, даного Л.О. Сироватською, сама автор вбачає у тому, що у визначенні юридичної відповідальності вона підкреслила дві стадії відповідальності: обов'язок відповісти і обов'язок перетерпіти, які, на її думку, не можуть бути замінені однією з них, як це пропонує П.Р.Стависький.

Інша точка зору, викладена В.А. Тарховим та іншими, полягає в тому, що відповідальність – це обов'язок відповісти, дати звіт за свої дії [195, с. 346]. Все вищевикладене дозволяє погодитись з тим, що найбільш вдалими і таким, що об'єднує позиції сторін, є трактування юридичної відповідальності як обов'язку правопорушника перетерпіти передбачені законом невігідні, негативні наслідки своєї дії чи бездіяльності. Таке трактування включає в себе як необхідність тримати звіт за свої дії, так і необхідність перетерпіти вказані втрати. П.Р.Стависький вважає, що “обов'язок перетерпіти” і саме “перетерпіння” мають багато спільного, оскільки перше поняття включає в себе друге [187, с. 118].

На думку Н.М. Хуторян, виконання обов'язку відшкодувати шкоду не є постійним елементом юридичної відповідальності, вона можлива лише при активних добровільних або під примусом діях особи, направлених на відшкодування шкоди [205, с. 145].

Ведучи мову про загальні, характерні риси юридичної відповідальності та розкриваючи її сутність, П.Р. Стависький приходить до висновку, що:– юридична відповідальність є реалізація, фактичне застосування санкції правової норми, з чим не можна погодитись не лише з вищевказаних причин, а й тому, що якщо розглядати юридичну відповідальність ще й у позитивному аспекті, то це не санкція і не фактична реалізація санкції; юридична відповідальність є однією із форм засобів примусу. Але юридична відповідальність – це не форма засобів

примусу, а одна із форм примусу, який існує в формі юридичної відповідальності і захисту, а вже юридична відповідальність і захист мають свої засоби – засоби юридичної відповідальності та засоби захисту. Крім того, як уже зазначалося, юридична відповідальність на стадії реалізації може реалізуватись як через примус, так і добровільно. Тому однозначно не можна дати визначення, що юридична відповідальність – це форма засобів державного примусу; притягнення особи до відповідальності тягне за собою його державний чи громадський осуд; елементом юридичної відповідальності є покладення на право порушника негативних, невігідних наслідків, які є новим чи додатковим обов'язком щодо порушених ним; юридична відповідальність є обов'язок правопорушника (перетерпіти) встановлені нормою права негативні наслідки (різного характеру втрати) [20, с. 47]. Але ж у зв'язку з цим виникає заперечення, що такий обов'язок може і не наступити у випадку нереалізації юридичної відповідальності у вигляді санкції з тих чи інших причин. І, крім того, обов'язок перетерпіти негативні наслідки знову ж таки може бути характерним лише для негативної відповідальності, а не для позитивної; юридична відповідальність виникає у зв'язку з порушенням правового обов'язку, тісно з ним пов'язана, а характер відповідальності визначається характером обов'язку; підставою виникнення юридичної відповідальності є правопорушення, невід'ємним елементом якого визнається вина особи [187, с. 22]. Варто зазначити, що всі складові елементи правопорушення є невід'ємними, а не тільки вина особи, хоча правова характеристика останнього елемента, особливо вини юридичної особи як роботодавця, продовжує залишатись предметом для дискусій у правовій науці. Як бачимо, далеко не всі визначення і відмітні риси юридичної відповідальності, зазначені П.Р. Ставиським, витримують критику.

Тому, виходячи із аналізу поняття юридичної відповідальності в загальній теорії права взагалі та здійснивши аналіз юридичної доктрини, нами сформульовано такі висновки: юридична відповідальність поділяється на позитивну і негативну; позитивна і негативна юридична відповідальність у свою чергу поділяються на об'єктивну і суб'єктивну; об'єктивна юридична від-

повідальність носить пасивний характер; суб'єктивна юридична відповідальність може мати як пасивний, так і активний характер; об'єктивна позитивна юридична відповідальність – це сукупність норм, що регулюють правомірну поведінку особи та передбачають заходи заохочення; суб'єктивна позитивна юридична відповідальність – це дотримання правомірної поведінки особою, оцінка своєї поведінки відповідно до закріпленого в нормі права еталона та застосування заходів заохочення; об'єктивна негативна юридична відповідальність передбачає собою закріплені в нормах права санкції та механізм реалізації цих санкцій; об'єктивна негативна юридична відповідальність є формою примусу (санкція, передбачена в нормі) і засобом реалізації форми примусу (реалізації санкції); форма примусу може бути як державною, так і недержавною; засоби реалізації форми примусу (санкції), передбачені в правовій нормі, можуть бути як примусовими, так і добровільними; суб'єктивна негативна юридична відповідальність є добровільне чи примусове перетерпіння негативних наслідків майнового чи особистого немайнового характеру, закріплених у санкції правової норми, за вчинене правопорушення; суб'єктивна негативна юридична відповідальність може реалізуватись як добровільно, так і за допомогою засобів примусу; підставою виникнення негативної юридичної відповідальності є правопорушення.

Завершуючи аналіз досягнень вітчизняної науки у сфері теорії юридичної відповідальності, відзначимо, що юридична відповідальність – міра, забезпечена апаратом державного примусу, яка застосовується до особи, яка вчинила правопорушення, і яка полягає у настанні несприятливих наслідків для неї і ґрунтується на державному та громадському осуді. Відповідальність виникає не із правомірного факту, а в результаті вчиненого правопорушення. Юридична відповідальність може мати як компенсаційний характер, що виражається, наприклад, у відновленні порушеного суб'єктивного права, так і каральний. Ці ознаки юридичної відповідальності ми будемо застосовувати далі при аналізі цивільно-правових відносин, що виникають у зв'язку із завданням шкоди.

1.3. Умови цивільно-правової відповідальності

Загальновизнаним в юридичній науці є визначення підстав відповідальності як сукупності обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою і належною [180, с. 476]. До числа таких обставин відносять нормативну (юридичну) і фактичну підстави відповідальності. Зазначені питання досить ретельно розроблені в правовій науці. Так, досліджуючи загальні питання щодо юридичної відповідальності, О.С. Йоффе зазначав, що «санкції не можуть не спиратися на певні не тільки фактичні, але і юридичні підстави. Юридичною підставою є описаний в законі склад, а фактичною – конкретний скоєний злочин. При цьому елементи правопорушення, що підпадають під ознаки складу є обов'язковими, а всі інші факультативними умовами відповідальності» [52, с. 34]. Юридична відповідальність, безумовно, має свою специфіку, яка полягає в тому, що вона є наслідком порушення вимог закону, і це порушення завжди тягне негативні наслідки у вигляді особистого чи майнового характеру, передбачені в його санкції [35, с. 66].

Таким чином, беручи за основу дані теоретичні положення, можна стверджувати - нормативна підстава юридичної відповідальності передбачає наявність правових норм, які визначають можливу і необхідну поведінку суб'єкта правовідносин, накладають заборону на певну поведінку, та система санкцій і правових приписів, що визначають процес реалізації відповідальності. Фактичною підставою для настання юридичної відповідальності є факт здійснення соціально небезпечної поведінки (правопорушення). Обидва елементи тісно взаємопов'язані і не існують окремо, оскільки лише порівняння фактичної поведінки з юридичним приписом закону встановлює наявність або відсутність правопорушення [94, с. 47]. Ми підтримуємо домінуючу в юридичній науці думку, що питання про юридичну відповідальність виникає тільки з порушенням правових норм. Ніякі інші критерії не можуть вказувати на правову караність діяння. Як справедливо зауважував з цього приводу В.І. Туранов, «діяння, яке спричинило певний збиток, але не порушило конкретну правову норму, не мо-

же розглядатися як проступок, а отже, не може бути підставою юридичної відповідальності» [200, с. 25]. Б.Т. Базилев підкреслював, що «інститут юридичної відповідальності регулює ті негативні відносини, які виникають лише на підставі правопорушень, тобто винно скоєних протиправних діянь» [9, с. 111]. Таку ж позицію обстоював і М.С. Малєїн, який зазначав, що «підставою відповідальності є те, що правопорушник обрав варіант поведінки, шкідливий для суспільства, такий, що порушує норму права» [89, с. 29].

Характеризуючи підстави юридичної відповідальності взагалі, більшість дослідників називають критерієм настання відповідальності юридичний факт або фактичний склад, з яким закон пов'язує настання того чи іншого виду юридичної відповідальності, до якого входять такі елементи як: протиправна поведінка, вина, наявність шкідливих наслідків та причинний зв'язок між протиправною поведінкою та завданою шкодою [117, с. 57]. Виникнення цивільно-правової відповідальності пов'язується, перш за все, із порушенням охоронюваних законом майнових прав та інтересів фізичних або юридичних осіб і полягає у відшкодуванні завданої шкоди або поновленні порушеного стану. Тому цивільно-правова відповідальність, як правило, носить майновий характер: застосування цивільно-правових заходів призводить до зменшення майнової сфери правопорушника [105, с. 63].

Під відповідальністю в цивільно-правовій доктрині традиційно розуміється обов'язок особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинення правопорушення. О.С. Йоффе під цивільно-правовою відповідальністю розумів насамперед санкцію за правопорушення, наслідок, встановлений у законі на випадок його порушення [51, с. 208]. Р.А. Майданик пропонує розглядати цю правову категорію «як застосування до правопорушника у випадку здійснення протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)» [87, с. 124]. Т.В. Ківалова акцентує увагу на тому, що цивільно-правова відповідальність – це завжди відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органом дер-

жавної влади [61, с. 214]. Підсумовуючи вищенаведене, можна констатувати, що юридична відповідальність, у тому числі і цивільно-правова в якій би формі вона не виступала завжди є безпосереднім впливом на правопорушника. Суттєва риса відповідальності – це так би мовити відчутне понесення особою негативних наслідків правопорушення у формі позбавлень особистого, організаційного чи майнового порядку, незалежно від того, які її міри реалізуються: позбавлення волі, відшкодування шкоди чи щось інше. Це обумовлює спрямованість відповідальності власне на особу правопорушника, обумовлює штрафний, каральний характер юридичної відповідальності [189, с. 22]. Оскільки цивільне законодавство регулює головним чином майнові відносини, то і цивільно-правова відповідальність повинна відповідати характеру регульованих правових відносин. Саме цим визначається та обставина, що цивільно-правова відповідальність носить характер майнового впливу на правопорушника. Визначаючи завдання майнової відповідальності, М.С. Малеїн вказував, що норми права (та їх застосування) розраховані насамперед на охорону суспільних відносин, на боротьбу з правопорушеннями та їх попередження. Однак законодавець не може стояти винятково на позиції кредитора-потерпілого. В інтересах держави, суспільства, так само як і в інтересах окремих громадян і юридичних осіб – продовжує автор, – важливо не тільки забезпечити відшкодування заподіяної шкоди, скільки відвернути її шляхом покарання (погрози покарання) правопорушників [91, с. 39]. О.А. Травкін вважав, що метою цивільно-правової відповідальності є не тільки спонукання до дотримання правових норм, але і в значному ступені – поновлення суб'єктивних прав потерпілого, якому нанесена шкода [199, с. 120]. Молоді сучасні науковці вказують, що суттю цивільно-правової відповідальності є покладання на правопорушника передбачених законом невігідних правових наслідків, які можуть полягати або у позбавленні порушника певних прав, або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку додаткового [49, с. 11]. На наш погляд, висновки цитованих авторів мають певний сенс, оскільки фактично мова йде про два напрямки, два призначення цивільно-правової відповідальності як і юридичної відповідальності в ці-

лому – застеретти від порушення чужого суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу та у випадку порушення такого права чи інтересу – відновити стан, який існував до порушення суб'єктивного права особи.

Досліджуючи питання щодо відповідальності за порушення цивільних прав та обов'язків, В.П. Грибанов відзначав, що умовами, при яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності, є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника мір цивільно-правової відповідальності; протиправне порушення особою, покладених на нього обов'язків і суб'єктивних прав інших осіб; наявність шкоди, завданої протиправною поведінкою правопорушника; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що наступили; наявність вини правопорушника [42, с. 49]. При цьому слід взяти до уваги уточнення М.С. Малєїна, який зазначав: «наявність чи відсутність юридично значимого причинного зв'язку між поведінкою та негативним результатом встановлюється в кожній конкретній справі з урахуванням фактичних обставин на підставі даних науки і практики» [91, с. 43]. У цілому ж у питанні про підстави застосування цивільно-правової відповідальності розбіжностей серед науковців немає.

Отже, підставою притягнення порушника чужих цивільних прав до цивільно-правової відповідальності є скоєння цією особою правопорушення, що містить певні об'єктивні елементи (наявність майнової шкоди, протиправність поведінки, а також причинний зв'язок між ними) та суб'єктивний елемент – наявність вини заподіювача шкоди. Тобто діяння особи повинно містити склад цивільного правопорушення. Аналізуючи підстави юридичної відповідальності, Г.К. Матвеев, зазначав: «Правопорушення – закономірний результат цілого комплексу детермінантів: зовнішніх умов життя правопорушника та його внутрішніх (психологічних) рис, антисуспільної спрямованості та індивідуальних схильностей. Правопорушення не наврочено сліпою фатальною силою, і правопорушник не раб обставин, він сам формує свій характер, виховує в собі почуття вибіркової здатності до будь-чого, в т.ч. і здатності противитися чужому

впливу» [99, с. 33]. Тобто домінуючою передумовою настання цивільно-правової відповідальності розглядається вчинення правопорушення. З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що під складом цивільного правопорушення варто розуміти сукупність тих загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків, і які в різних варіантах зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність настає лише за порушення цивільних прав і обов'язків, і тільки при наявності останніх може йти мова про відповідальність [73, с. 11]. Якщо ж суб'єкт не наділений сукупністю таких прав і обов'язків, то неможливе і їх порушення, а відтак відсутні підстави притягнення особи до відповідальності. Таке загальне правило. На думку Н.С. Кузнецової, порушення права суб'єкта цивільних відносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в тому числі і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [77, с. 345].

Отже, загальними умовами виникнення цивільно-правової відповідальності є: наявність шкоди в потерпілого; протиправна поведінка заподіювача шкоди; причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; наявність вини особи, яка завдала шкоду. За загальним правилом відсутність хоча б однієї із зазначених умов вказує на відсутність підстав для притягнення порушника до відповідальності. Однак у цивільному законодавстві відповідальність може наставати при неповному («усіченому») складі правопорушення (наприклад, відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки настає незалежно від вини) [29, с. 106].

Загальна характеристика кожної з підстав цивільно-правової відповідальності, в тому числі такої умови, як шкода, досить широко наводиться та досліджується в цивілістичній літературі [83, с. 132].

Першою умовою цивільно-правової відповідальності названо шкоду. У широкому розумінні шкода визначається як зменшення або знищення охоро-

нюваних правом благ, що належать потерпілому. Інакше кажучи, під шкодою слід розуміти зменшення чи втрату (загибель) певного особистого чимайнового блага. Зменшення чи втрата майна потерпілого називається майновою шкодою, а зменшення або втрата особистого блага – моральною шкодою. Частина 2 ст.203 ЦК Української РСР від 18 липня 1963 р. встановлювала, що збитками є витрати, здійснені кредитором, втрата або пошкодження майна, а також неодержані кредитором доходи, які він одержав би, якби боржник виконав зобов'язання. Як бачимо, ЦК УРСР надавав поняттю збитків майнового забарвлення. Цей нормативно-правовий акт характеризував збитки в загальних рисах і не розкривав поняття витрат кредитора, пошкодження або втрати його майна, неодержаних доходів. На практиці це породжувало проблеми для сторін у доказуванні правильності розуміння цих понять і сум, що підлягають стягненню з винної сторони. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. містить дещо нові положення про збитки як один із універсальних способів захисту цивільних прав та інтересів. Відповідно до ст. 22 ЦК України, майнова шкода завжди виявляється у вигляді збитків, якими є: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусять зробити для відновлення свого порушеного права; доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено [215]. Перший вид збитків називають реальними збитками, а другий – упущеною вигодою (неодержана заробітна плата, авторський гонорар тощо). За загальним правилом, відшкодуванню підлягають реальні збитки й упущена вигода в сукупності, що означає відшкодування шкоди в повному обсязі. Оскільки законом закріплюється принцип повного відшкодування збитків, необхідно виходити з того, що збитки підлягають відшкодуванню з урахуванням індексації грошових доходів громадян. Порядок проведення індексації грошових доходів населення затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1078 [124]. При вирішенні питання про відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого, суд, з урахуванням обставин справи, за вибором потерпілого може зобов'язати боржника відшкодувати її в натурі (передати річ того ж

роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки в повному обсязі (ст. 1192 ЦК України). При вирішенні питання про відшкодування шкоди в натурі, суд повинен дотримуватися правил щодо незамінності речей. У зв'язку з тим, що речі, визначені індивідуальними ознаками, є незамінними, вони не підлягають відшкодуванню в натурі. Відшкодуватися в натурі можуть лише ті речі, що визначені родовими ознаками, тому що такі речі є замініми (ст. 184 ЦК України).

Під моральною шкодою розуміють такі наслідки правопорушення, які не мають економічного змісту і вартісної форми. Відповідно до ст.23 ЦК України, моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншими ушкодженнями здоров'я; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [215]. Отже, моральна шкода може бути фізичною і духовною. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом.

Правильність визначення завданих збитків, здійснення їх розрахунку так, щоб сторона, яка потерпає в результаті неправомірних дій контрагента, змогла отримати справедливую компенсацію – є однією з нагальних проблем сучасного цивільного права. Правильний і аргументований розрахунок спричинених збитків стане в нагоді, коли потерпіла сторона звертатиметься до суду, оскільки на неї процесуальне законодавство покладає обов'язок доказувати свої твердження. З іншого боку, такий розрахунок допоможе їй спростувати необгрунтовані вимоги свого недобросовісного конкурента. Проблема економічно та юридично правильного обчислення збитків залишається актуальною і на сьогодні, підкреслюється багатьма науковцями [56, с. 133]. З такими міркування варто погодитися.

Однією з проблем, що виникла з 1 січня 2004 р., є наявність суперечностей у положеннях про збитки Цивільного та Господарського кодексів України від 16 січня 2003 р. Річ у тім, що ГК України передбачає інший, розширений та

більш деталізований склад збитків. Ст. 225 ГК України до складу збитків відносять не лише вартість втраченого, пошкодженого чи знищеного майна, додаткові витрати потерпілої сторони, неодержаний прибуток, а й додаткову матеріальну компенсацію моральної шкоди у випадках, передбачених законом. Згідно з нормами ГК України до додаткових витрат належать штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо, понесені стороною, яка зазнала збитків унаслідок порушення зобов'язання другою стороною [21, с. 45]. Взагалі ГК України припускає наявність багатьох винятків і деталізуючих положень порівняно з ЦК України, зокрема: можливість закріплення в законі щодо окремих видів господарських зобов'язань обмеженої відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань; інші вимоги до ціни, що враховується при відшкодуванні збитків; можливість для сторін за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню (у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами); можливість встановлення Кабінетом Міністрів України методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання; самостійне визначення відшкодування збитків у внутрішнь-господарських відносинах, тобто в межах одного підприємства; порядок і умови відшкодування збитків. Відмінність між положеннями обох кодексів негативно впливають на практику правозастосування, і поки що важко уявити, як ці проблеми вирішуватимуться. Звичайно, окреслені положення здебільшого стосуються договірної відповідальності, але спільним щодо досліджуваної проблеми є недосконалий порядок і умови відшкодування збитків, відсутність у національному законодавстві чіткої методики визначення розміру відшкодування збитків.

У юридичній літературі визначається, що викладені ознаки характеру завданої шкоди як у кримінальних, так і в цивільних справах дозволяють визначити лише сферу суспільних відносин, яким завдана шкода (матеріальний, політичний, моральний). Іншими словами, поняття шкоди вживається тут у широкому розумінні цього слова [83, с. 90]. Характер шкоди може визначатися в ко-

жному конкретному випадку по-різному, залежно від того, з якими обставинами спеціальні норми пов'язують обмеження чи перевищення повного відновлення порушеного майнового стану потерпілого. Тому можна виділити кілька чинників, що визначають характер шкоди.

По-перше, характер шкоди визначається об'єктом порушення. Залежно від соціально-економічної значимості предметів матеріального світу на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, виконання політичних завдань, держава в спеціальних нормах установлює відповідальність за вчинене правопорушення, відмінне від загальних правил цивільно-правової відповідальності. Значення характеру шкоди в даному випадку полягає в тому, що залежно від нього встановлюється майнова відповідальність, що не збігається з об'єктивною юридичною категорією обсягу шкоди. Встановлений спеціальними нормативними актами характер шкоди визначається об'єктом правомірного впливу порушника, який впливає на розмір відшкодування. По-друге, характер шкоди може визначатися одночасно декількома обставинами-ознаками: об'єктом порушення, способом завдання шкоди і правомочним суб'єктом. По-третє, обставиною, що визначає характер шкоди і впливає на обмеження відшкодування, є суб'єкт відповідальності. Відповідно до ст.1193 ЦК України, суду надано право, залежно від майнового становища заподіювача шкоди – громадянина, зменшувати розмір відшкодування завданої ним шкоди, крім випадків, коли шкода завдана злочином. По-четверте, на характер шкоди впливають не тільки дії заподіювача шкоди, але і дії потерпілого. На підставі ч.2 ст.1193 ЦК України, якщо груба необережність самого потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоду, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом [83, с.136]. Таким чином, поняття характеру шкоди є надзвичайно широким і динамічним. Воно не укладається в рамки даного наукового визначення, під яке можна було б підвести будь-які правовідносини. Під характером шкоди варто розуміти комплекс юридичних ознак (обставин), зумовлених соціальними, економічними і політичними потребами розвитку

громадянського суспільства, передбачених у спеціальних нормах інституту цивільно-правової відповідальності для врегулювання деяких видів відносин інакше, ніж це зроблено у загальних нормах, з метою обмеження або збільшення розміру відшкодування збитків [71, с. 55].

У ЦК України міститься пряма вказівка на протиправність заподіювача шкоди як обов'язкову підставу як договірної, так і недоговірної відповідальності. Протиправною визнається така поведінка заподіювача шкоди, яка порушує правову норму і наявне суб'єктивне право потерпілої особи, тобто це поведінка суб'єкта, що не відповідає вимогам закону, договору та призводить до порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і законних інтересів іншої особи. Зазначена поведінка може проявлятися в невиконанні чи не належному виконанні договірних зобов'язань чи в заподіянні позадоговірної шкоди життю, здоров'ю або майну іншої особи [2, с. 106]. Правомірними діями особа здійснює своє право, протиправними – порушує права інших осіб. Протиправна поведінка може виражатися у вигляді протиправної активної або пасивної дії. Пасивну дію в літературі та в законодавстві називають бездіяльністю. На нашу думку, термін «пасивні дії» щодо зобов'язань з відшкодування шкоди більш придатний для розкриття суті поведінки заподіювача шкоди. Застосовуючи саме цей термін, ми акцентуємо увагу на вольовому характері бездіяльності, на волевиявленні. Якщо особа не виконує певний обов'язок, який повинна виконувати, то вона таким чином виявляє свою волю, а волевиявлення – це дія.

Проте не кожна протиправна дія може бути підставою відповідальності за завдану шкоду. За загальним правилом, за випадкові дії відповідальність не настає, хоча такі дії є протиправними. Інакше кажучи, усі правопорушення вчиняються людьми через дії, тому аналіз загальних умов відповідальності варто починати з дій особи, тобто з того, як вона себе проявила в тій чи іншій ситуації. Свого часу Г.К. Матвеев підкреслював, що дію, як елемент складу цивільного правопорушення, варто розглядати в двох аспектах: по-перше, розглядати і розуміти не будь-яку, а лише протиправну дію; дію взагалі (акти поведінки людини, сукупність мотивів, спрямованих на досягнення мети) вивчає психологія;

право лише використовує дані психологічних досліджень. По-друге, аналізуючи дію, варто звертати більшу увагу на зовнішню, об'єктивно виражену сторону, залишаючи у затінку внутрішню сторону (психологічну), бо її зміст з'ясується при аналізі вини правопорушника [97, с. 20].

Отже, протиправна поведінка в цивільному праві означає порушення особою вимог правової норми, що полягає у здійсненні заборонених дій або в утриманні від здійснення вказівки правової норми діяти певним чином (без діяльності). Протиправність – властивість діяння (дії або бездіяльності), яка полягає у формальному порушенні ним конкретної юридичної норми або кількох норм [183, с. 423]. О.С. Йоффе писав, що дія є протиправною, якщо її вчинення заборонено законом. Але не завжди закон містить вичерпний перелік заборонених дій, оскільки побудова правових норм за принципом повного переліку заборонених чи дозволених дій неможлива і недоцільна [54, с. 15]. Таким чином, можна припустити, що протиправність за своєю природою спрямована на порушення норм встановлених законом, а отже, протиправність і незаконність є тотожними поняттями. Однак, на думку О.О.Лов'яка, таке припущення є хибним [83, с. 113].

Для характеристики протиправної поведінки за цивільним правом необхідно мати на увазі ще одну обставину. Залежно від порушених норм одна й та сама дія може бути кваліфікована як цивільне правопорушення, адміністративне правопорушення або як кримінальний злочин, а відтак, бути не тільки цивільно-правовим порушенням, а й суспільно-небезпечним діянням. Також настання одного виду юридичної відповідальності не виключає настання іншого виду. Наприклад, настання кримінальної відповідальності не виключає настання цивільно-правової відповідальності. Аналіз Кримінального кодексу України (ч.2 ст.11 КК) свідчить про наявність такого терміна як малозначність діяння – це така формально передбачена Кримінальним кодексом, як правило, умисна дія або бездіяльність суб'єкта злочину, яка через малозначність заподіяної шкоди не є суспільно небезпечною [74]. При цьому відсутність суспільної небезпеки означає, що така дія або бездіяльність: заподіяла охоронюваному КК

України об'єкту посягання шкоду, яка не є істотною або створила загрозу заподіяння вказаному об'єкту шкоди, яка так само не є істотною. У цивільному праві переважає відповідальність за протиправні дії, що є протиправними для учасників певних відносин і не носять загальної суспільної небезпеки. Тому коло протиправних дій тут значно ширше, ніж у кримінальному праві. Таким чином, протиправними можуть бути дії, які порушують норми законодавства і суб'єктивні права громадян, а незаконними – тільки ті, що порушують норму закону чи підзаконного акту.

Нами вже згадувалось, що протиправна поведінка може мати дві форми – дію чи бездіяльність. Протиправною бездіяльністю є нездійснення дії, яка вимагається законом. Для покладення відповідальності на особу, що не вчинила певні дії, необхідна наявність двох умов: наявність у особи обов'язку здійснити певні позитивні дії, що може впливати з прямої вказівки закону, договору, службових відносин, а також випадків, створених самою особою; можливість їх здійснити за цих умов. На відміну від дії, підкреслюють фахівці, протиправний характер якої полягає у вчиненні поведінки, забороненої законом, протиправна бездіяльність проявляється у не вчиненні позитивної дії [171, с. 215]. З цього приводу слід погодитись з І.А. Бірюковим, який зазначає, що протиправною визнається така поведінка, яка порушує норму права, незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про протиправність своєї поведінки [208, с. 242]. За порушенням норми цивільного права завжди стоїть порушення суб'єктивного права потерпілої особи. Протиправна поведінка знаходить вираження у протиправній активній або пасивній дії. Активна дія буде протиправною, якщо вона прямо заборонена законодавчим актом або суперечить певному правовому актові, або виходить за межі дозволеного. Так, протиправним буде зловживання суб'єктивним правом у разі порушення охоронюваних прав інших осіб. Необхідна оборона буде протиправною, якщо при цьому були перевищені її межі. А пасивна дія буде протиправною лише за умови, коли на особу покладено обов'язок діяти за певних обставин.

Як уже зазначалося, деякі дії, що призводять до шкідливих наслідків, за своєю суттю не є протиправними. Насамперед це поведінка особи в стані необхідної оборони і крайньої необхідності. Шкода, завдана нападнику особою, яка оборонялася, вважається правомірною, а тому і не підлягає відшкодуванню. При перевищенні меж такої оборони настає відповідальність за загальними підставами: такі дії визнаються законом як протиправні. Дії заподіювача шкоди в стані крайньої необхідності, хоч і не є протиправними, але, за загальним правилом, тягнуть настання цивільно-правової відповідальності [207, с. 312].

Шкідливими, але не протиправними діями також будуть: виконання професійних обов'язків особами деяких спеціальностей (працівниками міліції у разі заподіяння шкоди правопорушнику при його затриманні; пожежними, які пошкодили майно потерпілого при гасінні пожежі); заподіяння шкоди зі згоди потерпілого в межах, передбачених законом (медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою (ч. 3 ст. 281 ЦК України); здійснення свого суб'єктивного права в межах, передбачених законодавством (знищення власником непотрібного йому майна).

Наступною умовою цивільно-правової відповідальності є наявність між завданою шкодою та протиправною поведінкою причинного зв'язку. Причинний зв'язок – це об'єктивно реальне поєднання, при якому одне явище (причина) породжує виникнення іншого явища (наслідку). Але у зв'язку з тим, що шкода може виникати не тільки внаслідок певної дії, а й з інших підстав (події), завжди необхідно встановити причину виникнення шкоди. Інакше кажучи – встановити причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою. Юридично значимий причинний зв'язок – це зв'язок між протиправною поведінкою та наслідками, що настали. М.Г. Маркова, вказуючи на вагомість причинного зв'язку, наголошує, що поведінка викликала дійсність результату або створила конкретну можливість настання такого результату [95, с. 22]. Необхідність встановлення причинного зв'язку, як правило, має практичне значення. В одних випадках на практиці це питання взагалі не виникає або причинний зв'язок між

поведінкою певної особи і шкодою не викликає сумніву. Наприклад, без згоди винахідника стороння особа використала у виробництві його винахід. Але трапляються випадки, коли наявність причинного зв'язку прихована, чи є наслідком дій декількох осіб. Усе це ускладнює вирішення спору. Звісно, наукове дослідження цієї проблеми має важливе значення. Науковці пропонують різні шляхи її вирішення, ними розроблено декілька теорій щодо сутності причинного зв'язку в зобов'язаннях з відшкодування шкоди. Найпоширенішими є теорія причинно-необхідних і причинно-випадкових зв'язків, а також теорія, заснована на відмежуванні прямих і побічних причинних зв'язків. Сутність першої теорії полягає в тому, що дії особи можуть бути причиною наслідку лише тоді, коли між ними є вияв необхідності (закономірності), а не є збігом випадкових виявів. Друга теорія заснована на відмежуванні прямих і побічних причинних зв'язків. Юридично значущими визнаються тільки прямі причинні зв'язки, які характеризуються тим, що шкідливий результат виник безпосередньо з поведінки заподіювача шкоди з урахуванням обставин, що склалися до її виникнення. Побічний причинний зв'язок набуває юридичного значення у випадках, коли заподіювачем була створена обстановка з певним відхиленням від нормальних умов, що призвело до завдання шкоди. Відмінність між цими теоріями не така вже значна. Хоча вони і визначають напрям пошуку причинного зв'язку між поведінкою особи і шкідливими наслідками, але остаточно вирішення цієї проблеми покладається на суд [88, с. 58].

Одним із способів встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи і шкодою є призначення експертизи (судово-медичної, судово-технічної, судово-психіатричної та ін.). Але незалежно від характеру експертного висновку (категоричний чи певного ступеня імовірності), для суду він є одним із доказів, який потрібно оцінювати в співвідношенні з іншими доказами при розгляді справи [221, с. 324].

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою та наслідками, що полягають у заподіянні матеріальної чи моральної шкоди, доводить кредитор, тобто потерпіла особа. У зв'язку з тим, що цивільне право для притягнення до

цивільної відповідальності допускає неповний склад правопорушення, встановлення причинного зв'язку є необхідним лише за умов, коли така шкода дійсно заподіяна. Якщо немає шкоди, то немає й необхідності доводити існування причинного зв'язку. Протиправна поведінка особи тільки тоді є причиною шкоди, коли вона прямо (безпосередньо) пов'язана зі збитками.

Причинний зв'язок – це об'єктивний зв'язок між явищами природного або суспільного життя, при якому одне явище виступає як причина, а друге – як наслідок: одне явище (причина) породжує, зумовлює виникнення другого явища (наслідку). Наприклад, за договором одна організація повинна була поставити іншій певну кількість сировини. Договір постачальник не виконав. Внаслідок цього друга організація (покупець) не змогла виробити певної продукції і не одержала прибутків. У цьому прикладі невиконання договору є причиною, а збитки, яких зазнала друга сторона, – наслідком. Для того, щоб визнати особу відповідальною за шкоду, необхідно, щоб ця шкода була результатом саме її дій або бездіяльності, тобто, між діями або бездіяльністю сторони і шкодою, був певний причинний зв'язок.

У більшості випадків встановити наявність необхідного причинного зв'язку між протиправною дією і шкодою неважко. Наприклад, між двома фізичними особами було укладено договір найму (оренди) житла. Проте, коли наймач привіз своє майно, щоб вселитися у кімнату, наймодавець відмовився дати ключі від кімнати і взагалі відмовився виконувати договір. Тут зрозуміло, що збитки, які зазнав наймач у зв'язку з перевезенням майна, є наслідком не виконання договору з боку наймодавця. Інший приклад. Автомобіль збив громадянина і завдав йому тяжких тілесних ушкоджень, що потягло за собою втрату цим громадянином працездатності, а отже, і втрату заробітку чи іншого виду доходу. Тут також наявність достатнього для виникнення відповідальності причинного зв'язку між діями водія транспортного засобу і завданими збитками не потребує доказів. Саме дії водія зумовили ці збитки. Але в житті не завжди наявність причинного зв'язку буває такою беззаперечною. Уявімо: наймач (за вищеведеним прикладом з договором найму житла) разом з майном повертаєть-

ся на старе місце проживання. У дорозі сталося так, що було пошкоджено цінну річ. Чи можна при цьому вважати, що між невиконанням договору і збитком, якого зазнав кредитор (наймач) завдяки пошкодженню майна, існує причинний зв'язок? Певний зв'язок є, бо коли б договір було виконано, не було потреби везти майно, речі назад, воно, певно, не було б пошкоджене. Але чи дає цей зв'язок підстави визнати боржника відповідальним за ці збитки? Відповідь повинна бути однозначною – ні. Вчені-правознавці, вирішуючи питання про причинний зв'язок у праві, виходять із вчення про причинні зв'язки, необхідність і випадковість, тобто з того, що світ є об'єктивною реальністю (отже, причинні зв'язки між явищами природи, суспільного життя мають об'єктивний характер), що існують необхідні і випадкові зв'язки між явищами об'єктивного світу. Необхідність впливає із самої суті певного процесу, виражає його закономірність. Випадковість зумовлюється неістотними для даного процесу зв'язками. Керуючись цими положеннями, більшість юристів визнають за потрібне досліджувати об'єктивні зв'язки між окремими явищами, але серед правознавців немає єдності у питанні про те, який саме причинний зв'язок може бути умовою цивільно-правової, відповідальності. Ми приєднуємося до думки тих науковців, хто вважає, що необхідний причинний зв'язок може бути умовою відповідальності, тільки тоді, коли шкода є необхідним, закономірним наслідком дій особи, і тільки тоді, на останню може бути покладено відповідальність за цю шкоду [184, с. 107].

Випадковий причинний зв'язок не може бути підставою цивільно-правової відповідальності. У наведеному вище прикладі з договором найму житла, між невиконання договору і марними витратами на перевезення майна існує необхідний причинний зв'язок, отже, на наймодавця може бути покладений обов'язок відшкодувати збитки. У другому випадку – між невиконання договору і пошкодженням майна зв'язок випадковий, і за шкоду наймодавець не може нести відповідальності, оскільки пошкодження майна не є закономірним наслідком перевезення. Воно може бути зумовлено неналежним упакуванням чи будь-якими іншими причинами. Якщо ж шкода є закономірним наслідком не

дій даної особи, а якогось іншого фактора, підстави для покладення на неї відповідальності відсутні.

Отже, лише у разі, коли шкода є необхідним, закономірним наслідком дій особи, остання може бути визнана відповідальною за цю шкоду. Так, якщо одна сторона не поставила іншій сировину, необхідним, закономірним наслідком цього буде те, що остання не одержить певного прибутку протягом певного часу. Закономірними будуть і збитки, яких зазнала ця сторона, сплативши своїм контрагентам неустойку за невиконання договорів. Об'єктивний причинний зв'язок суд повинен встановлювати до і незалежно від суб'єктивної сторони цивільного правопорушення, тобто до і незалежно від з'ясування питання про те, винна особа, яка заподіяла шкоду чи ні. Якщо необхідний причинний зв'язок брати за умову відповідальності, це дасть практиці критерій для відмежування причинного зв'язку, що може і повинен бути умовою відповідальності, від такого зв'язку, що не повинен братися судовою практикою до уваги. Такий підхід, врешті-решт, сприятиме розв'язанню питання про співвідношення випадку і непереборної сили.

Деякі юристи дотримуються своєрідних поглядів з питань про причинний зв'язок у праві. Так, вони вважають, що умовою відповідальності може бути не тільки необхідний, а й випадковий причинний зв'язок [198, с. 21]. Розподіл зв'язків на необхідні і випадкові, на їхню думку, має значення для встановлення суб'єктивного моменту: необхідний зв'язок легше передбачити, тому при його наявності найчастіше йдеться про умисел. Випадковий причинний зв'язок важче передбачити, і доводиться мати справу з необережністю. Такий погляд на причинний зв'язок не можна вважати конструктивним. Визнати не лише необхідний, а й випадковий причинний зв'язок умовою відповідальності означає повернутися, по суті, до теорії «необхідної умови», яка свого часу була досить поширеною, особливо у науці кримінального права, пізніше критикувалася через те, що ґрунтувалася на механістичному матеріалізмі [97, с. 96].

Наявність майнової шкоди, протиправність дій особи, яка завдала шкоди, необхідний причинний зв'язок між діями та шкодою – всі ці умови складають

об'єктивну сторону цивільного правопорушення. Між тим є ще і суб'єктивна сторона цивільного правопорушення. Її складає вина особи, що завдала шкоди. У правовій науці вина визначається як психічне ставлення особи до власної протиправної поведінки та її наслідків. Вона має дві форми: умисел і необережність. Отже, вина у цивільному праві може виявлятися у формі умислу і необережності. Особа, яка передбачає шкідливі наслідки своєї протиправної поведінки і бажає їх настання або ставить до їх настання байдуже, діє умисно (вина у формі умислу). Якщо ж особа передбачає негативні наслідки своєї протиправної поведінки і, не бажаючи їх, легковажно, без достатніх підстав гадає їх відвернути або (стосовно договірних зобов'язань) бажає виконати зобов'язання, але не мобілізує своїх сил та можливостей для цього, або коли особа не передбачає шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки, але за обставинами справи повинна була б їх передбачити – вона діє необережно (вина у формі необережності). Отже, підставою цивільно-правової відповідальності є вина, як у формі умислу, так і у формі необережності.

У цивільному праві порівняно більшого значення має саме вина у формі необережності. У переважній більшості випадків договірна або недоговірна шкода завдається не умисно, а з необережності. Як правило, боржник (або заподіювач недоговірної шкоди) не бажає, щоб його контрагенту за договором або відповідно потерпілому було завдано шкоди. На практиці також важливого значення набуває питання щодо відмежування необережності від простого випадку. Необережність, як зазначалося, має місце у випадках, коли боржник або заподіювач недоговірної шкоди не передбачав наслідків своєї протиправної поведінки, хоча повинен їх передбачити, або передбачає ці наслідки, але має намір їх відвернути, проте не робить для цього того, що повинен зробити, чого можна від нього вимагати. Виникають запитання: як визначити у кожному окремому випадку, що міг і повинен був передбачити боржник або заподіювач недоговірної шкоди? Де та межа вимог, які ми вправі пред'явити до особи, а отже, де критерій, що дозволяє відрізнити необережність від випадку? У юридичній літературі це питання є дискусійним. На думку одних фахівців

(Б.Антімонов, А.Піонтковський, М.Агарков), у даному випадку має застосовуватись суб'єктивний масштаб відповідальності, на думку інших (С.Братусь, Д.Генкін, Л.Лунц, Г.Матвеев) має застосовуватись об'єктивний масштаб відповідальності. Прихильники суб'єктивного масштабу вважали, що у кожному окремому випадку слід вивчати суб'єктивні можливості даної особи, не користуючись якимось зразком для порівняння. Прихильники об'єктивного масштабу стверджували, що поведінку особи необхідно порівнювати з тим, як би поводи́ла себе людина, яка береться за зразок. Поведінка останньої і приймається за масштаб при вирішенні питання про відповідальність. На нашу думку, було б не правильно відмовитись від будь-якого об'єктивного критерію масштабу. Кожного разу, коли судді доводиться вирішувати питання, чи належним чином поводи́ла себе дана особа, у нього обов'язково виникає уявлення про не належну поведінку у даних конкретних умовах. Яку ж поведінку громадянина слід обрати за взірець? Вважаємо, що об'єктивним масштабом відповідальності можуть слугувати максимальна передбачливість, максимальне напруження всіх сил та здібностей громадянина, який мав би такі самі індивідуальні особливості, що й дана конкретна особа, професія, вік, освіта, стан здоров'я тощо, у даних конкретних умовах місця та часу. Такий об'єктивний масштаб дозволяє врахувати індивідуальні особливості кожної даної особи, а отже, дозволяє на практиці реалізувати принцип вини.

Форма вини заподіювача шкоди, як правило, не впливає на розмір відшкодування. Істотного значення встановлення форми вини набуває лише у разі наявності вини в поведінці потерпілого. Цивільним законодавством встановлюно, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується (ч. 1 ст. 1193 ЦК України) [215].

Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 1193 ЦК України).

У випадках, передбачених законом, може настати відповідальність заподіювача шкоди незалежно від його вини. Але це не змінює основного принципу відповідальності в цивільному праві – принцип відповідальності за вину зберігає своє значення і в деліктних зобов'язаннях. Відповідальність заподіювача шкоди незалежно від його вини – це виняток із загального правила.

Відповідно до принципу законності, цивільно-правова відповідальність настає за наявності умов, передбачених чинним законодавством. Відсутність цих умов означає, що відсутня і відповідальності [216, с. 456]. Тобто цивільно-правова відповідальність не настає за відсутності складу правопорушення, крім випадків, коли боржник звільняється від відповідальності за відсутності вини [187, с. 271].

Певні винятки з цього правила можуть встановлюватися законом. Вони стосуються, наприклад, умов стягнення неустойки, де застосування мір цивільної відповідальності допускається навіть при неповному, урізаному складі правопорушення: достатньо доказати протиправність дій і вину правопорушника. Як уже було зазначено, допускається також застосування мір цивільної відповідальності за відсутності вини правопорушника. Отже, можливість застосування в окремих випадках мір відповідальності без вини правопорушника, без збитків як результату правопорушення, без причинного зв'язку фактично значно розширює межі застосування цивільної відповідальності. Висновки російських цивілістів про чітку тенденцію у російському цивільному законодавстві до посилення цивільної відповідальності за порушення зобов'язань можна також застосувати до українського цивільного законодавства [27, с. 37].

Однак можливі ситуації, коли за наявності формальних підстав (фактичного складу) для виникнення правовідносин відповідальності законодавець не вважає доцільним настання таких наслідків. У таких випадках мова йде про звільнення від відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання. При цьому неможливість виконання виникає не з вини боржника [216, с. 456].

Звільнення від цивільно-правової відповідальності відбувається у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок дії непереборної сили (ст.

617 ЦК України). Непереборна сила – це надзвичайна і невідворотна за даних умов подія. На практиці дію непереборної сили також називають форс-мажорними обставинами. Непереборна сила характеризується тим, що це зовнішня щодо діяльності сторін обставина. Непереборна сила не залежить від волі учасників правовідношення і, як правило, виключає можливість його передбачення. Виникнення непереборної сили не пов'язано з діяльністю уповноваженої особи; це надзвичайна, тобто неординарна, нерядова обставина, яку неможливо відвернути в будь-який спосіб, навіть якщо особа може передбачити її наслідки; це подія, яку неможливо відвернути засобами, наявними у даної особи в конкретних умовах її діяльності способами: тобто у даних обставинах відсутні технічні та інші засоби, за допомогою яких можливо було б запобігти самій обставині або її наслідкам. Наведені ознаки непереборної сили є обов'язковими і мають комплексний характер. Відсутність будь-якої з наведених ознак розцінюється як відсутність непереборної сили. Звільнення від відповідальності внаслідок непереборної сили відбувається тільки тоді, коли існує причинний зв'язок між непереборною силою і шкодою, що виникла. На практиці непереборною силою визнаються явища природи (землетруси, шторми, снігові замети, обвали, повінь і т. ін.); деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, розрив дипломатичних зв'язків, страйки, розпорядження компетентних органів, які забороняють виконувати дії, передбачені зобов'язанням). Варто зазначити, що одні і ті самі явища у різних випадках можуть визнаватися або не визнаватися непереборною силою. Наприклад, боржник взяв на себе зобов'язання, виконання якого стало неможливим внаслідок встановленої законодавчим актом заборони вчиняти певні дії. Якщо укладення угоди відбулося в момент, коли нормативний акт був опублікований, але не набув чинності, така подія не визнається непереборною силою, тому що в даному випадку відсутній фактор непереборності. Оцінка явищ непереборної сили з часом змінюється в міру розвитку науки, створення нових технічних засобів, що надають більш широких можливостей передбачуваності або відворотності природних явищ. Непереборна сила порівняно з випадком є більш вагомою підставою для звільнення від відповідальності, оскільки

ки виключає застосування заходів відповідальності навіть у випадках, коли така відповідальність передбачена за випадкове заподіяння шкоди. Так, відповідальність перевізника за затримку у відправленні пасажира та порушення строку доставки пасажира до пункту призначення виключається, якщо перевізник доведе, що ці порушення сталися наслідок непереборної сили, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника (ст. 922 ЦК України), водночас законом або договором можуть бути встановлені винятки із загального правила про звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання внаслідок випадку або непереборної сили (ст. 617 ЦК України). Наприклад, боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення (ст. 612 ЦК України). Отже її властивостями є: надзвичайність (вона виходить за межі звичайних повсякденних явищ); невідворотність (вона не може бути попередженою і подоланою за сучасного рівня розвитку науки і техніки). Для того, щоб дія непереборної сили спричинила звільнення боржника від відповідальності, необхідна не просто її наявність, а перешкоджання виконанню такого зобов'язання (наприклад, повінь у Закарпатті є прикладом непереборної сили, який не перешкоджає виконанню зобов'язання з постачання цукру з Вінницької до Одеської областей). Непереборна сила звільняє боржника від відповідальності в усіх випадках, крім таких, що прямо передбачені законом.

Що стосується недоговорної відповідальності, то підставою звільнення від неї вважається випадкове завдання шкоди (ст. 617 ЦК України) [215]. Випадок (казус) – обставина, яка свідчить про відсутність вини будь-кого з учасників зобов'язання, а не взагалі про відсутність будь-чийої вини у заподіянні шкоди. Випадок характеризується суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку, на відміну від необережного заподіяння шкоди, не є обов'язком правопорушник-

ка. Саме тому внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів (ст. 617 ЦК України). Винятки із загального правила, коли відповідальність настає при випадковому заподіянні шкоди, можуть бути передбачені законом або договором, а при вчиненні деліктів – тільки законом [8, с. 87–88]. До спеціальних випадків притягнення до цивільної відповідальності, коли особа відповідає навіть за випадково заподіяну шкоду, можна віднести відповідальність за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України). Іншим прикладом є відповідальність професійного зберігача, який відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності покладавця (ст. 950 ЦК України). Отже, об'єктивними передумовами притягнення до відповідальності при випадковому заподіянні шкоди є шкода, протиправність, причинний зв'язок. Механізм впливу мір цивільно-правової відповідальності дістає вираження у несприятливих майнових наслідках для боржника і відновленні майнової сфери потерпілого. Різниця між загальними і спеціальними підходами у притягненні до відповідальності полягає лише в суб'єктивних умовах. У зв'язку з тим, що «випадок рівнозначний невинності», при випадковому заподіянні шкоди немає підстав для засудження правопорушника, отже, тут варто говорити не про відповідальність, а про особливі правові форми розподілу випадкових збитків. У двосторонніх договорах, де кожна зі сторін одночасно є кредитором і боржником, проблема розподілу ризиків за випадкове заподіяння шкоди може регулюватися умовами договору. Від двосторонніх договорів варто відрізнити інші випадки, коли у сторін у зобов'язанні виникають певні права і обов'язки одного перед одним, наприклад, у деліктних правовідносинах, де шкода випад-

ково може бути заподіяна кількома суб'єктами. Так, вважається, що шкода, заподіяна третім особам зіткненням джерел підвищеної небезпеки, є шкодою, заподіяною взаємопов'язаними, сукупними діями або з єдністю наміру, і володільці джерел підвищеної небезпеки у цьому випадку несуть солідарну відповідальність [44, с. 23]. Відповідальність за шкоду, заподіяну при цьому самим джерелом підвищеної небезпеки, настає на загальних підставах, тобто необхідним є встановлення вини володільця джерела підвищеної небезпеки. Шкода, заподіяна одному з володільців з вини іншого, відшкодовується винним, при наявності лише вини володільця, якому заподіяна шкода, вона йому не відшкодовується, а інший учасник зіткнення звільняється від відповідальності за випадкове заподіяння шкоди, оскільки відсутня його вина, при наявності вини двох володільців; – розмір відшкодування визначається відповідно до ступеня вини кожного, при відсутності вини володільців у взаємному заподіянні шкоди – жоден з них не має права на відшкодування [240, с. 105–107]. Нерідко випадок тлумачать як антипод вини, використовуючи дихотомію: винність – випадковість. У зв'язку з цим може бути зроблений висновок, що йдеться не про звільнення від відповідальності, а про її ненастання у зв'язку з відсутністю складу правопорушення і, зокрема, такого його елементу, як вина. Однак уявляється, що таке фактичне отождоження цих понять є невиправданим. У цивільному праві можливою є і відповідальність за неповного складу правопорушення, в тому числі за відсутності вини. Можливе також покладання відповідальності на третіх осіб (батьків, опікунів, поручителів, гарантів тощо). Для таких випадків безвинної відповідальності може мати значення врахування випадку як самостійної правової категорії. Наприклад, поручитель може бути звільнений від відповідальності за невиконання зобов'язання боржником за наявності випадкової неможливості виконання цього зобов'язання. Неможливість виконання зобов'язання може виникнути і внаслідок інших обставин. Наприклад, урядом встановлено мораторій на виконання певного виду договорів, в якомусь регіоні оголошений карантин тощо. На відміну від ненастання відповідальності через відсутність складу правопорушення, тут, на-

самперед, має бути встановлене не те, чи відсутня вина боржника, а доведена наявність обставини, що перешкоджає виконанню зобов'язання.

Обставиною, яка звільняє від цивільно-правової відповідальності є вина потерпілого у заподіянні шкоди (ст. 1193 ЦК України). Вина потерпілого (кредитора). За загальним правилом шкода, заподіяна внаслідок умислу потерпілого, відшкодуванню не підлягає (ст. 1193 ЦК України). Так, ст. 1187 ЦК України передбачено, що особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, відповідає за завдану шкоду, якщо вона не доведе, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. Правочин, яким скасовується чи обмежується відповідальність за умисне порушення зобов'язання, є нікчемним (ст. 614 ЦК України). Необережність потерпілого внаслідок деліктного правопорушення в цілому не звільняє особи, що заподіяла шкоду, від обов'язку відшкодувати збитки. Вина потерпілого може лише впливати на обсяг належного йому відшкодування у сторону зменшення. Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка задала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом (ст. 1193 ЦК України). Вина кредитора як підстава звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання передбачена ч. 4 ст. 612 ЦК України, в якій зазначено, що прострочення боржника не настає, якщо зобов'язання не може бути виконане внаслідок прострочення кредитора. Із змісту цієї норми визначаються умови звільнення боржника під відповідальності, до яких належать: протиправність дій кредитора; наявність його вини в будь-якій формі; причинний зв'язок між винними діями кредитора і неможливістю належного виконання цього зобов'язання.

Отже, умовою цивільної відповідальності слід вважати склад цивільного правопорушення, яке включає в себе наявність завданої шкоди, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між поведінкою особи та шкідливим результатом, вину заподіювача шкоди. При цьому слід враховувати, що протиправними можуть бути дії, які порушують норми законодавства і

суб'єктивні права громадян, а незаконними – тільки ті дії, що порушують норму закону чи підзаконного акту. Проте не кожна протиправна дія може бути підставою відповідальності за завдану шкоду. За загальним правилом за випадкової дії відповідальність не настає, хоча такі дії є протиправними. Деякі дії, що призводять до шкідливих наслідків, за своєю суттю не є протиправними. Насамперед це поведінка особи у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК України) і крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України). Шкода, завдана нападнику особою, яка оборонялася, вважається правомірною і тому не підлягає відшкодуванню. При перевищенні меж такої оборони настає відповідальність за загальними підставами. Такі дії визнаються законом як протиправні. Дії заподіювача шкоди в стані крайньої необхідності хоч і не є протиправними, але, за загальним правилом, призводять до настання цивільно-правової відповідальності.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗМІСТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

2.1. Вина як головна умова відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб

Традиційно у цивілістичній доктрині вважається, що суб'єкт відповідальності визначається залежно від віку безпосереднього заподіювача шкоди. При чому зв'язок віку правопорушника і суб'єкта відповідальності має значення не тільки у цивільному праві, але і в інших галузях права. Тому загальні умови відповідальності за завдану шкоду є специфічними і розкриваються залежно від різних категорій суб'єктів відповідальності. Однією із таких специфічних категорій суб'єктів цивільно-правової відповідальності є особи з вадами віку, до яких ми вважаємо слід відносити малолітніх та неповнолітніх осіб. Загальнови-

домо, що шкода відшкодовується у разі, якщо вона завдана протиправними діями, тобто діями, що порушують об'єктивне право і суб'єктивне право потерпілого. У зв'язку з цим, слід погодитись з позицією інших науковців, які зазначали, що при завданні шкоди громадянину, особистості, у цих суб'єктів права з'являється юридична можливість вимагати від заподіювача шкоди її відшкодування. Щоб така можливість виникла, необхідне існування ряду обставин, з якими закон пов'язує зародження у суб'єкта права претендувати на відшкодування шкоди і добиватися його за допомогою правових мір. Названа юридична можливість називається суб'єктивним правом на відшкодування шкоди. Обставини, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення будь-якого суб'єктивного права, зокрема, права на відшкодування шкоди, носять назву юридичних фактів. Особливістю суб'єктивного права, зокрема, права на відшкодування шкоди є те, що для цього недостатньо однієї якої-небудь обставини, а вимагається сукупність обставин – так званий юридичний (фактичний) склад. До нього, поряд з іншими, в якості самостійного елемента входить і протиправна винність [45, с. 19]. В основному погоджуючись із таким висновком, вважаємо, що протиправність дій осіб з вадами віку (малолітніх, неповнолітніх осіб) полягає у самому факті завдання шкоди фізичній чи юридичній особі.

У теорії цивільного права і в практиці застосування цивільного законодавства протиправною визнається як дія, так і бездіяльність. Протиправність поведінки осіб, зобов'язаних здійснювати виховання та нагляд за дітьми, полягає саме у відсутності виховання та нагляду. Однією із перших в українській науці цивільного права торкнулася цього питання Я.М. Шевченко, яка наголосила, що особи, які відповідають за шкоду, завдану неповнолітніми, несуть відповідальність за власне правопорушення, яке полягає в тому, що в результаті неналежного нагляду і виховання вони допустили завдання шкоди діями неповнолітнього [228, с. 127]. Відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, вказувала А.М. Белякова, настає за наявності протиправності як в діях самих заподіювачів шкоди, так і в поведінці осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за ними [15, с. 90].

Слід підкреслити, що в питанні про підстави відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми, не завжди спостерігалась одностайність, і відстоювались різні точки зору. У середині минулого століття у наукових колах відповідальність батьків та інших осіб, в силу закону зобов'язаних здійснювати нагляд за дітьми, розглядалась як винна. Згодом правильність цієї позиції була піддана сумнівам: було висловлено думку про безвинну відповідальність зазначених осіб. Розбіжності в позиціях з даного питання зводились до такого. На думку К.К. Яічкова, М.Й. Брагінського, О.Й. Пергамент, батьки відповідають за наявності вини за власну поведінку [237, с. 70]. З точки зору В.С. Тадевосяна, В.І. Серебровського, С.Н. Братуся та Г.М. Свердлова, батьки відповідали за винну поведінку своїх дітей. Зокрема, Г.М. Свердлов відзначав, що питання про винуватця може ставитися лише відносно самого неповнолітнього і якщо вина в його діях відсутня, то не будуть відповідати і батьки [176, с. 109]. Прихильники встановлення відповідальності за завдану дітьми шкоду незалежно від вини на обґрунтування своєї позиції, посилались на чинне на той період законодавство, за яким встановлення матеріальної відповідальності батьків розглядалось як один із способів боротьби з дитячою бездоглядністю та безпритульністю. Так, Є.А. Флейшиц та В.І. Серебровський наполягали на тому, що незалежно від вини відповідальність повинна бути покладена лише на батьків чи опікунів. Відповідальність же інших осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за неповнолітніми дітьми, повинна будуватися на загальних засадах, тобто як винна [204, с. 106-107]. Проте послідовне втілення принципу винної відповідальності в цивільному законодавстві 60-х років і встановлення відповідальності батьків, опікунів, піклувальників за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітніми дітьми, тільки за винуватця, усунуло підґрунтя для дискусій про підстави відповідальності. У судовій практиці того часу також склалася відповідна закону тенденція встановлення відповідальності за винуватця, опікунів та інших осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за дітьми.

Після прийняття Цивільного кодексу (1964 р.), у літературі ще певний час велися дискусії щодо змісту вини батьків, опікунів, піклувальників. Про відпо-

відальність за нездійснення нагляду за дітьми йшлося тільки відносно організацій, навчальних закладів, виховних чи медичних установ. Зокрема, такі фахівці, як О.Й. Пергамент, Л.А. Майданик, Н.Ю. Сергєєва, Н.М. Єршова, К.К. Ячков, Я.М. Шевченко вважали, що відповідальність батьків, опікунів, піклувальників настає за неналежне виконання обов'язку щодо нагляду за дітьми та їх виховання. О.Й. Пергамент справедливо відзначала, що нагляд є лише одним із проявів функції виховання [119, с. 115]. Н.М. Єршова стверджувала, що не повинна викликати сумнівів правильність трактування вини батьків чи осіб, що їх замінюють, яка спирається на увесь комплекс батьківських повноважень щодо своїх неповнолітніх дітей. Тут не можна зводити справу, підкреслювала автор, лише до нагляду, бо попередити шкідливі вчинки дітей їхні батьки можуть шляхом належного виховання. Можна сказати, що нагляд за дітьми виступає тут нерозривним елементом виховного процесу [48, с. 150 – 151].

Інші науковці, такі як В.С. Тадевосян, М.С. Малєїн, П.І. Седугін вважали, що відповідальність батьків настає лише за нездійснення нагляду за дітьми чи неналежний нагляд. В.С. Тадевосян, який послідовно дотримувався думки про відповідальність батьків лише за неналежний нагляд, прийшов до висновку, що якщо суд присудив дитину одному із батьків, то інший з батьків не несе відповідальності у випадках завдання дитиною шкоди, так як обов'язок здійснювати за дитиною нагляд покладений на того з батьків, з яким він проживає [193, с. 30]. За твердженням М.С. Малєїна, включення до змісту вини батьків нездійснення виховання дітей і нагляду за ними, не дає визначеного критерію і тому безмежно розширює можливості визнання батьків винними. Безумовно, батьки повинні піклуватися про виховання дітей і готувати їх до суспільно корисної діяльності. Однак, за порушення цього обов'язку закон не встановлює цивільно-правової відповідальності [90, с. 24]. В.Г. Вердников вважав, що відношенню малолітніх дітей відповідальність настає за нездійснення нагляду, а по відношенню до неповнолітніх – за недоліки у нагляді та у вихованні [186, с. 342]. З точки зору А.М. Беякової, батьки, опікуни, піклувальники повинні відповідати не тільки за шкоду, завдану через відсутність нагляду, але і за відсут-

ності належного їх виконання. Вчена зазначала, що автори, які вважали, що відповідальність повинна наставати тільки за шкоду, завдану прорахунками в нагляді, а не у вихованні, не враховували, що нагляд є елементом виховання [85, с. 33]. Посилання ж на те, що обов'язок по вихованню дітей є сімейно-правовим, а не цивільно-правовим, і тому невиконання його не може тягти за собою цивільно-правових наслідків, на її думку непереконливе [15, с. 95]. Саме таку позицію підтримуємо і ми з наступних міркувань. Відповідальність настає не через відсутність виховання взагалі, а за завдання шкоди, що є наслідком відсутності виховання. Якщо батьки не пояснили дитині, яка взяла чужу річ, що цього робити не можна, і, більше того, сприяли неправомірній поведінці, що і призвело, наприклад, до крадіжки, відповідальність повинна настати, хоча і буде встановлено, що батьки буквально водять дитину за руку. Вина батьків в неналежному нагляді за своєю дитиною в момент вчинення ним шкідливої дії може в конкретному випадку бути відсутньою. Але вона може передувати моменту завдання шкоди і полягати в неналежному вихованні дитини або взагалі у його відсутності. Останнє може виражатися в активній формі – в поганому прикладі, який батьки демонстрували дітям своєю негативною поведінкою, або ж у пасивній формі – в самоусуненні від виховання, в неприпустимій байдужості до дитини [69, с. 83]. Не можна також не враховувати і того, що з дорослішанням дитини послаблюється нагляд за нею і посилюється виховання, прищеплення певних навичок, почуття відповідальності тощо. Однак це не означає, що нагляд відносно дітей старшого віку взагалі повинен бути виключений. Безперечно він послаблюється: діти з їхнім дорослішанням абувають певної самостійності у взаєминах з людьми. Саме тому, вважає Л.Г. Кузнецова, при застосуванні норм цивільного законодавства повинні застосовуватися і норми сімейного законодавства, які регулюють обов'язок батьків виховувати своїх дітей [76, с. 266] .

Повертаючись до аналізу цивілістичної доктрини радянського періоду, слід також підкреслити, що значний вплив на формування наукової думки справляли положення Пленуму Верховного Суду СРСР «Про практику застосу-

вання судами законодавства при вирішенні спорів, пов'язаних із вихованням дітей». Зокрема, Н.М. Єршова зауважувала, що підстави відповідальності батьків за шкідливі дії неповнолітніх «закладені в сімейному законодавстві, яке розкриває поняття батьківських обов'язків» [47, с. 17]. На думку Т.І. Ілларіонової, в основі майнової відповідальності батьків, опікунів, піклувальників лежить винне порушення ними обов'язків, які випливають із сімейно-правових зв'язків із неповнолітніми [51, с. 74]. Також в юридичній літературі висловлювалась думка, що батьки повинні притягуватися до відповідальності і тоді, коли діти завдали шкоди через невиконання батьками свого обов'язку щодо утримання дитини [222, с. 25]. Однак така позиція була сприйнята не усіма. Зокрема, А.М. Белякова, досліджуючи питання щодо вини батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми, наголошувала, що невиконання батьками своїх обов'язків щодо утримання дитини пов'язується з невиконанням ними обов'язків з виховання. Тому з упевненістю можна сказати, продовжувала свій висновок учена, що невиконання обов'язку з виховання поглинає невиконання обов'язку щодо утримання дітей. Не буває так, щоб батьки були хорошими вихователями і в той же час не надавали коштів на утримання дітей. Така конструкція уявляється штучною [16, с. 97].

Судова ж практика про відповідальність за завдану дітьми шкоду того часу свідчила, що найбільше число правопорушень відбувається в сім'ях, де відсутнє правильне виховання дітей. Більше того, позиція, відповідно до якої до змісту вини батьків включалися не тільки неналежний нагляд за дітьми, але і усунення від їх виховання чи неналежне виховання, знайшла своє відображення в іншій Постанові Верховного Суду «Про деякі питання, що виникають в практиці судів при застосуванні норм, які регулюють відшкодування шкоди», в якій під виною батьків, опікунів, піклувальників, що тягне їх відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, необхідно розуміти як нездійснення належного нагляду за неповнолітніми в момент завдання шкоди, так і безвідповідальне ставлення до їх виховання чи неправомірне використання своїх прав щодо дітей, результатом чого є неправильна поведінка дітей, що потягло за собою шкоду. Це

положення надало можливість вести мову про наявний та очевидний причинний зв'язок між протиправною поведінкою батьків і поведінкою дітей, результатом чого стало завдання шкоди. Крім того, цією ж постановою було здійснено чітке розмежування змісту вини батьків, опікунів і вини навчальних закладів, виховних чи медичних установ. Зазначені установи несли відповідальність лише за шкоду, завдану дітьми внаслідок прорахунків у нагляді за ними [123].

Отже, результатом наукового обговорення в середині-кінці минулого століття питання щодо вини батьків у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої їхніми неповнолітніми дітьми, стало закріплення у цивільному законодавстві чіткого правила про те, що майнова відповідальність батьків настає лише за наявності їхньої вини. До речі, подібну тенденцію можна було прослідкувати і в законодавстві деяких зарубіжних країн. Так, у ст. 1384 Цивільного кодексу Франції зазначалось, що відповідальність виникає за збитки, завдані дією осіб, за яких особа повинна відповідати. Крім того, це положення було доповнене введенням презумпції вини батьків у завданні дітьми шкоди. В подальшому ця презумпція отримала в судовій практиці певне обґрунтування – було встановлено конкретний зміст вини батьків як вини в недостатньому нагляді чи поганому вихованні, що потягло спричинення шкоди, відповідно, відбулося обмеження презумпції вини батьків певними межами. За французьким правом, відповідальність на батьків могла бути покладеною тільки в тому випадку, коли неповнолітній проживав разом з ними, і мала під собою те обґрунтування, що батьки, перш ніж нести відповідальність за дії дітей, повинні мати можливість належним чином здійснювати їх виховання та нагляд [41]. Стосовно відповідальності за шкоду, завдану старшими неповнолітніми, французька судова практика, ще більше розширювала можливість звільнення батьків від відшкодування шкоди. Зокрема, французьким ученим Р. Саватьє, підкреслювалось, що батьки не можуть відмовити старшим дітям в достатньо широкій свободі. Тому, якщо шкода завдана дітьми в період, коли вони перебували поза батьківським наглядом – під час поїздки чи в процесі доступної для них громадської діяльності, – діти розглядаються як такі, що не підлягають контролю батьків. Вина ді-

тей в таких випадках не могла бути підставою для відповідальності батьків [200, с. 341-342]. Законодавство Польщі взагалі не знало спільної відповідальності батьків і дітей. Діти до 13 років не могли нести відповідальності за завдану шкоду – обов'язок її відшкодування покладалася на батьків. Неповнолітні, старші 13 років, мали обмежену дієздатність і, відповідно, повинні були самостійно відшкодувати завдану ними шкоду. Чеське законодавство також утверджувало принцип винної відповідальності батьків за шкоду, завдану дітьми, і не встановлювало для них обов'язку відшкодування шкоди, де б це відшкодування виступало в якості міри захисту прав потерпілого. Якщо той, хто зобов'язаний здійснювати нагляд за дітьми доводив, що добросовісно виконував обов'язок щодо нагляду за дитиною, він міг бути звільнений від відповідальності. Взагалі, слід наголосити на тому, що в цивільному законодавстві ще соціалістичної Чеської республіки вікова межа відповідальності неповнолітніх була, так би мовити, рухомою і не пов'язувалася з певною віковою межею. Критерієм можливості настання відповідальності була здатність керувати своїми діями та усвідомлювати їх значення. Неповнолітній заподіювач шкоди був центральною фігурою: від його спроможності нести відповідальність залежало виникнення відповідальності батьків, обсяг їх участі у відшкодування шкоди [181, с. 23]. Таким чином, можна сформулювати висновок, що при завданні шкоди дітьми, з того моменту, коли вони визнаються такими, що здатні нести відповідальність, вони стають основними суб'єктами, на яких покладається обов'язок відшкодування шкоди, який для них виникає як у правовідношенні відповідальності, так і в правовідношенні захисту. Найбільш послідовно, підкреслювала Я.М. Шевченко, цей принцип знаходить (тепер уже знаходив – І.К.) вираз у радянському законодавстві, де не тільки чітко зазначається підстава відповідальності батьків – за власне правопорушення, внаслідок якого відбулося завдання неповнолітніми шкоди, але і чітко зазначені межі участі кожного із суб'єктів у відшкодуванні шкоди: відповідальність неповнолітніх – основна і відповідальність батьків – субсидіарна (додаткова) [237, с. 88].

Враховавши позитивні напрацювання наукової доктрини із зазначеної проблематики, сучасне українське цивільне право виробило однозначну позицію, що вина є обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану особами з вадами віку (малолітніми, неповнолітніми) [86, с. 11]. Наявність вини батьків чи осіб, що їх замінюють, передбачено в якості умови їх відповідальності чинним цивільним законодавством. Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» роз'яснено, що під виною батьків, усиновителів, опікунів, піклувальників слід розуміти нездійснення за неповнолітніми належного контролю, безвідповідальне ставлення до їх виховання або неправильне використання їхніх прав, результатом якого і є неправомірна поведінка неповнолітнього, що потягла завдання шкоди [126].

Ст. 1178 ЦК України встановлено, що шкода, завдана малолітньою особою (особа, яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, як на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою [215]. Якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа, зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо малолітня особа перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану нею, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Відповідно до ст. 1179 ЦК України, неповнолітня особа (особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. Законодавець наголошує, що у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується

у частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини [215].

Більшість сучасних українських науковців, які торкалися проблематики цивільно-правової відповідальності дітей, одностайні в питанні наявності вини батьків, які притягаються до відповідальності за шкоду, завдану їхніми дітьми [64, с. 58]. Зокрема В.П. Мироненко вказувала, що специфіка цього делікту знаходить своє вираження в механізмі та структурі відповідальності – у поєднанні з відповідальністю батьків. Особливістю є те, що батьки безпосередньо шкоди потерпілому не завдають, а відтак у зобов'язальні відносини із ним не вступають. Їхній обов'язок відшкодувати шкоду виникає тому, що вони не виконали свого правового обов'язку з виховання та нагляду за дітьми. Тобто підставою притягнення батьків до цивільно-правової відповідальності є винне протиправне невиконання покладених на них обов'язків з належного виховання дитини [102, с. 14]. Підставою відповідальності батьків, інших законних представників за шкоду, завдану дітьми, наголошує Ж.Л. Чорна, є протиправна поведінка дитини і протиправна поведінка батьків, які порушують норми законодавства і тягнуть за собою завдання шкоди або створюють загрозу завдання шкоди життю, здоров'ю чи майну фізичних чи юридичних осіб. Це складний юридичний факт, який відноситься до особливих підстав відповідальності, і в чому проявляється його специфіка [225, с. 102]. Отже, можна констатувати, що підставою відповідальності за шкоду, завдану особами з вадами віку (малолітніми, неповнолітніми особами) є цивільне правопорушення, яке вчиняється дитиною, а у випадку притягнення до субсидіарної відповідальності законних представників – їх вина поведінка і наявність зв'язку між дитиною та законними представниками. Досліджуючи проблеми цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми, М.В. Логвінова підкреслює, що в осно-

ві цивільної відповідальності батьків лежить винне порушення ними обов'язків, що випливають із сімейно-правових зв'язків з неповнолітніми. При цьому автор визначає вину батьків (осіб, які їх замінюють) як безвідповідальне ставлення до виховання неповнолітніх або неправомірне використання своїх прав щодо дітей, результатом чого є неправильна поведінка дітей, яка спричинила шкоду [84, с. 12]. С.Я. Ременяк також притримується позиції, відповідно до якої вина є необхідним елементом складу правопорушення і характеризується тим, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки, передбачала або повинна була передбачити настання шкідливого результату, бажала його настання або відносила до нього байдуже. Вина батьків, у більшості випадків, виступає у формі необережності, хоча у цивільному праві форма вини не має суттєвого значення, оскільки винно завдані збитки мають бути відшкодовані в повному обсязі [129, с. 17]. Практично аналогічну точку зору висловлює і О.Ф. Лапчевська, яка зазначає, що при вирішенні питання про відповідальність батьків можна і необхідно використовувати так звану теорію «усічених» підстав відповідальності: достатньо самих по собі протиправних дій, описаних у законі, щоб настала встановлена відповідальність та наголошує, що вина у складі сімейного правопорушення належить до його постійних елементів і полягає в тому, що правопорушник обрав варіант поведінки, шкідливий для суспільства та заборонений відповідною правовою нормою [81, с. 8–9].

Таким чином, легальні та доктринальні засади правового регулювання питання щодо вини у деліктних зобов'язаннях, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, де суб'єктами відповідальності виступають малолітні, неповнолітні особи, підкреслюють важливість та обов'язковість такої умови цивільно-правової відповідальності як вина. Вирішуючи питання про підстави відповідальності батьків за шкоду, завдану неповнолітніми дітьми, необхідно виходити із наявності двох правопорушень. Першим виступає правопорушення дітей, наслідком якого є завдання шкоди третім особам, другим – є правопорушення батьків, яке полягає у нездійсненні належного виховання та нагляду за дітьми, тобто невиконання чи неналежне виконання ними своїх батьківських

обов'язків. Саме невиконання батьківського обов'язку пов'язується з поняттям відповідальності. Тому закономірним є те, що підставою притягнення батьків до цивільної відповідальності за правопорушення, вчинені малолітніми, неповнолітніми дітьми, виступає їхнє власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання або неналежне виконання покладених на них законом обов'язків з виховання дітей та нагляду за ними [103, с. 28].

2.2. Сутність та зміст цивільно-правової відповідальності малолітніх, неповнолітніх осіб

Цивільно-правова відповідальність малолітніх, неповнолітніх осіб виникає на підставі ст.ст. 1178, 1179 ЦК України і наділена усіма рисами, притаманними майновій відповідальності. З огляду на це, слід погодитись з Я.М. Шевченко, яка свого часу наголошувала, що головною рисою цивільно-правової відповідальності неповнолітніх є те, що вона виражається в мірах майнового характеру, чим визначається специфіка її побудови, впливу, участі суб'єктів у правоохоронному правовідношенні відповідальності та зміст їх суб'єктивних прав і обов'язків [231, с.64]. Однак при цьому автор зазначала, що виділення положень про відповідальність неповнолітніх у спеціальну норму обумовлене тим, що і за особливостями психіки, і за становищем у суспільстві, і за особливостями вступу у коло взаємин, неповнолітні відрізняються від інших громадян [231, с. 66].

Визначаючи завдання майнової відповідальності, М.С. Малєїн зазначав, що норми права (та їх застосування) розраховані в першу чергу на охорону суспільних відносин, на боротьбу з правопорушеннями, їх попередження, оскільки правопорушення суспільно шкідливі і небезпечні. Норми права спрямовані на захист суб'єктивних прав громадян і організацій. Однак законодавець не може стояти винятково на позиції кредитора-потерпілого. В інтересах держави, суспільства (так як і в інтересах окремих громадян та юридичних осіб) важливо не

тільки і не скільки залагодити завдану шкоду, скільки попередити її шляхом покарання (погрози покарання) правопорушників [93, с. 39]. Ми цілком погоджуємося з такою точкою зору вченого, адже задачі попередження правопорушень, є так би мовити стрижнем будь-якого виду юридичної відповідальності. Цивільно-правовою відповідальністю це завдання вирішується шляхом впливу на майнову сферу правопорушника – через зменшення належних йому майнових благ. Крім того, вважаємо, така мета може бути досягнута лише тоді, коли застосування мір відповідальності справлятиме виховний або стримуючий вплив на правопорушника.

У попередніх підрозділах даного дисертаційного дослідження нами наголошувалось, що підставою для застосування до порушника чужих цивільних прав мір цивільно-правової відповідальності є скоєння цією особою правопорушення, що містить певні об'єктивні елементи (наявність майнової шкоди, протиправність поведінки, а також причинний зв'язок між ними) та суб'єктивний елемент – наявність вини заподіювача шкоди. Тобто діяння особи повинно містити склад цивільного правопорушення. З огляду на вище викладене можна зробити висновок, що під складом цивільного правопорушення слід розуміти сукупність тих загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків, і які в різних варіантах зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність настає лише за порушення цивільних прав і обов'язків, і тільки при наявності останніх може йти мова про відповідальність. Якщо ж суб'єкт не наділений сукупністю таких прав і обов'язків, то неможливе і їх порушення, а отже, відсутні підстави притягнення особи до відповідальності. На підтвердження висловлених міркувань, доцільно навести позицію Я.М. Шевченко, яка підкреслювала: «Якщо змістом майнової відповідальності є позбавлення, втрата майнових благ, то, щоб відповідальність реалізовувалась насправді, необхідно: а) мати ці блага чи можливість їх набути; б) втратити ці блага чи можливість їх втрати; в) відчувати позбавлення цих благ як втрату; г) щоб втрата цих благ відбулася за допомогою державних

органів, до компетенції яких входить застосування відповідальності (в даному випадку таким органом є суд)» [231, с. 65]. Наведене вище дозволяє стверджувати, що зміст цивільно-правової відповідальності характеризує поєднання об'єктивного та суб'єктивного аспектів: об'єктивним є втрата майнових благ, суб'єктивним – відчуття цієї втрати. Загальнопревентивне значення відповідальності не зміниться, якщо стягнення шкоди відбудеться і при відсутності у суб'єкта, з якого ця шкода стягується, відчуття втрати, проте мета приватної превенції в цьому випадку не буде повністю досягнутою. Це означає, що відповідальність, виражена в нормі права і реалізована відносно даного суб'єкта, існує об'єктивно, незалежно від того, як особа відчуває її тягар, однак закладене у відповідальності попередження, його успіх пов'язані із суб'єктивною характеристикою конкретної особи.

Питання про наявність прав і обов'язків як умови цивільно-правової відповідальності також важливе при визначенні самого суб'єкта відповідальності, особливо в тих випадках, коли мова йде про відшкодування шкоди, завданої малолітньою, неповнолітньою особою. Це підкреслювала і А.М. Белякова, яка визначення суб'єкта відповідальності ставила залежно від віку неповнолітнього заподіювача шкоди [15, с. 67]. На вікові особливості неповнолітніх і зв'язок цих особливостей із ефективністю майнової відповідальності батьків вказували і Я.М. Шевченко та Т.С. Барило [229, с. 123]. Важливість визначення суб'єкта відповідальності пов'язане з тим, що відшкодування шкоди покладається законом не на самого заподіювача, а на інших осіб.

Для виникнення відповідальності необхідним елементом, як щойно наголошувалось, є наявність суб'єкта – особи, яка повинна і може понести відповідальність. Ми не випадково наголошуємо на цьому, адже в цивільному праві, для виникнення правовідношення, в т.ч. і зобов'язання з відшкодування шкоди, необхідна не тільки наявність у особи цивільної право- та дієздатності. Необхідно, щоб особа була деліктоздатною – здатною нести цивільно-правову відповідальність, тобто самостійно і на загальних підставах відповідати за завдану ним шкоду [210, с. 78].

Цивільним кодексом України встановлено, що особи, які не досягли 14 років (малолітні), не є деліктоздатними і не відповідають за шкоду, завдану іншим особам. Зокрема, відповідно до ч.1 ст.1178 ЦК України, шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несутимого здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Так, відсутність вини особи, яка виконувала функції опікуна було покладено в основу рішення про звільнення від відповідальності за завдану шкоду, що прийнято Краматорським міським судом Донецької області. Зокрема, в судовому засіданні було з'ясовано, що статус опікуна особа отримала на підставі рішення суду від 1 червня 2012 року, яке набрало чинності 12 червня 2012 року. За дії, вчинені відповідачем у справі 19 травня 2011 року особа, як опікун відповідальності не несе, оскільки опікуном на той час не була [147]. Свого часу Н.М. Єршова підкреслювала, що «закон не випадково в першу чергу серед осіб, відповідальних за дії неповнолітніх, називає саме батьків. Обов'язок відшкодування шкоди нерозривно пов'язаний з батьківським обов'язком, з правом батьків на особисте виховання своїх дітей. У переліку осіб, зобов'язаних нести відповідальність за шкоду, завдану малолітніми, згадуються лише батьки, опікуни, але не вказано ні родичів, ні сторонніх осіб. Це означає, що особи, які тимчасово доглядають дітей, не можуть відповідати за завдану останніми шкоду, якщо вони не призначені опікунами» [48, с. 149]. Не можна не погодитись із Я.М. Шевченко, яка підкреслювала, що ці особи не замінюють неповнолітнього суб'єкта, а несуть відповідальність за власне правопорушення, яке полягає в тому, що в результаті неналежного нагляду і виховання вони допустили заподіяння шкоди діями неповнолітнього [228, с. 127]. Таким чином, ст. 1178 ЦК України регламентує відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми і представляє собою приватний випадок відповідальності, але загальні положення про відповідальність за завдання шкоди, розповсюджуються і на них.

Батьки безпосередньо шкоди потерпілому не завдають, їхній обов'язок відшкодувати шкоду виникає не тому, що вони її завдали, а тому що не виконали свого правового обов'язку по вихованню дітей та нагляду за ними, що сприяло скоєнню неповнолітнім правопорушення. У цьому проявляється одна із умов притягнення їх до відповідальності – протиправність поведінки. Зобов'язання з відшкодування шкоди, в т.ч. і зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої неповнолітніми, зазначає І.А.Бірюков, завжди пов'язуються з юридичними фактами, які здебільшого є протиправними юридично значимими діями, під якими розуміють протиправну поведінку особи, яка порушує правову норму і наявне суб'єктивне право потерпілої особи [208, с. 429, 431]. У зв'язку з цим, безспірним є висновок про те, що відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, настає за наявності протиправності як у діях самих заподіювачів шкоди, так і в поведінці осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за ними. При цьому А.М. Белякова зауважує, що протиправним є сам факт заподіяння шкоди – дії дітей не можуть бути визнані винними, але протиправними повинні визнаватися [15, с.90]. Протиправність поведінки дітей виражається в заподіянні ними шкоди, а протиправність поведінки осіб, зобов'язаних виховувати дітей і здійснювати за ними належний нагляд, – у невиконанні цього обов'язку [223, с. 8]. Така позиція науковців була і залишається превалюючою. Саме в нездійсненні батьками обов'язків з виховання та нагляду за дітьми проявляється протиправність їх поведінки. Так вважали О.С. Йоффе, Л.А. Майданик, О.М. Нечасва, Н.М. Єршова, О.Й. Пергамент та багато інших вчених. Зокрема, Я.М. Шевченко підкреслювала: протиправність поведінки батьків не може полягати ні в чому іншому, як порушенні обов'язку нагляду за дітьми і належного їх виховання, так як попередити заподіяння дітьми шкоди, батьки можуть лише впливаючи на їх вчинки. Зробити це вони спроможні тільки за умови належного здійснення виховання і нагляду за дітьми, бо свідомість і воля дітей ще не розвинені настільки, щоб вони могли обійтися без морального керівництва і нагляду. Самоусунення батьків від виховання дітей також визнається в якості протиправної поведінки при завданні дітьми шкоди» [233, с.83 –84; 87]. Інші

фахівці в галузі сімейного права, зокрема З.В. Ромовська, Ю.С. Червоний, Є.О. Харитонов, І.В. Жилінкова, О.В. Дзера, В.С. Гопанчук, В.П. Мироненко, М.В. Логвінова так само обстоюють сутність протиправності поведінки батьків як невиконання покладених на них обов'язків щодо виховання дітей та здійснення нагляду за ними. Таким чином, протиправність поведінки – обов'язкова умова відповідальності батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми. Однак слід сказати і наступне, на що не завжди наголошується в правовій літературі: для настання майнової відповідальності батьків необхідно, щоб діяння самої дитини містило склад цивільного правопорушення.

Як справедливо наголошував Г.К. Матвеев, результат протиправних дій прямо чи побічно відображається на об'єкті правопорушення, тобто на тих суспільних відносинах, що охороняються державою і які опинилися в якості предмету посягання. Звідси випливає, що шкідливий результат протиправної дії – обов'язкова ознака складу кожного правопорушення [98, с. 32]. Результатом невиконання юридичного обов'язку або зловживання правом, зазначав В. Слесарев, є юридична шкода [182, с. 114]. Зрозуміло, що нешкідливих протиправних дій (бездіяльності) бути не може. Єдине, на чому слід наголосити, що цивільна відповідальність ставиться в залежність від факту шкоди, а сімейна чи адміністративна – не завжди ставиться в залежність від факту шкоди, вона переслідує іншу мету – припинення неправильного виховання дітей [60, с. 69]. Так, Новоград-Волинським міськрайонним судом Житомирської області за підпал горища сараю, внаслідок якого гр. А. було завдану шкоду у розмірі 20 тис. грн. двома малолітніми, до відповідальності було притягнуто їхніх батьків [151]. В рішенні Тернівського районного суду м. Кривого Рогу вказано, що суспільно небезпечними діями, скоєними малолітньої особою, потерпілій завдано майнової шкоди крадіжкою золотих виробів та псуванням паспорту, а також завдано моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню батьками малолітньої особи [160]. Слід зазначити, що у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми, відшкодовується не лише майнова, але і моральна шкода. Зокрема, Рівненським міським судом прийнято рішення про стягнення

моральної шкоди з батьків малолітнього, який внаслідок пустоців з вогнем здійснив підпал будівлі, і в якій внаслідок пожежі та руйнувань, позивач проживати не може, і у зв'язку з чим зазнав душевних страждань [154].

При загальному стані правового регулювання питань відповідальності, деякі вчені допускали юридичну відповідальність без такого елементу складу правопорушення як вина. Засади безвинної юридичної відповідальності свого часу підтримували С.Братусь, Г.Свердлов, В.Тадевосян, Е.Флейшиц. І навпаки, обстоювали вину як обов'язковий елемент юридичної відповідальності такі науковці, як: М.Агарков, К.Яичков, О.Іоффе, Л.Майданник, О.Пергамент, Ю.Червоний, В.Маслов, та ін. Наприклад, Г.К. Матвєєв, зазначав, що так звана «безвинна відповідальність – це відповідальність власника джерела підвищеної небезпеки – у деліктному зобов'язанні, або відповідальність професійного охоронця майна, яке загинуло внаслідок казусу» [100, с.23; 43, с.150-156; 99, с.117]. Але якщо для заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки теорія безвинної відповідальності уявляється прийнятною, то для відповідальності батьків за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми, цілком виключається. У зв'язку з цим, ми поділяємо точку зору М.С. Малєїна, який підкреслював, що «широке застосування відповідальності без вини не виправдовується ні теоретичними, ні практичними міркуваннями» [91, с.45].

У сучасній доктрині цивільного права відносини так званої безвинної відповідальності характерні для окремих видів договірних відносин та деліктних зобов'язань, проте ставлення до цього питання далеко не однозначне. Так, Д.В. Боброва, вважала, що існування безвинної відповідальності – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості [214, с. 534–535]. Натомість І.С. Канзафарова зазначає, що відповідальність без вини суперечить принципу справедливості [61, с. 92], і в своїй іншій роботі підкреслює, що праввідносини юридичної відповідальності виникають з моменту вчинення правопорушення, а це означає наявність вини в діях порушника [62, с. 145 –159]. Молоді науковці наголошують, що відмова від інституту відповідальності без

вини у цивільному праві потребує створення певного механізму, який би за безпечив дієвий захист інтересів осіб, яким була заподіяна шкода [49, с. 12].

Висновок про те, що батьки відповідають не за свої власні дії може призвести до хибного твердження про відсутність підстав притягнення їх до цивільно-правової відповідальності. Тому, безумовно, відповідальність батьків, за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми ні в якому разі не можна віднести до розряду «безвинної відповідальності». Більше того, законодавець з метою запобігання такому різночитанню, чітко вказав на наявність вини відповідача (ст. 1144 ЦК України) [215]. Все це дозволяє розділити точку зору, відповідно до якої – відповідальність означає покарання, тобто є виразом осуду винної поведінки. Вина є не тільки умовою настання відповідальності, але і обґрунтуванням існування самого інституту відповідальності [89, с. 29]. Розглядаючи вину батьків як необхідну умову їхньої юридичної відповідальності, О.Ю. Казанцева вказувала, що юридична відповідальність батьків можлива за наявності тих же умов, які породжують юридичну відповідальність взагалі. Юридична відповідальність батьків не є винятком і допустима лише при винній протиправній поведінці батьків [59, с.188,189]. При цьому, вина завжди проявляється у конкретній формі, так як виховання дитини – процес складний і багатогранний, що вимагає турботи батьків та осіб, що їх замінюють. Тому при вирішенні будь-якого спору, пов'язаного з вихованням дітей, з'ясовується як виконувались батьківські обов'язки [115, с.23]. Словом, відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, батьки несуть лише за умови їхньої вини у неналежному вихованні і нагляді за дитиною [46, с.129]. Вину батьків, на думку А.М. Беякової, слід розуміти як нездійснення необхідного нагляду за неповнолітнім у момент завдання шкоди та безвідповідальне ставлення батьків до їхнього виховання або ж неправомірне виконання ними своїх прав відносно дітей, результатом чого стала неправильна поведінка, потурання хуліганським діям, бездоглядність дітей, відсутність до них уваги і т.д. [13, с. 17]. Такої ж думки щодо вини батьків дотримуються О. Харитонов та Н. Саніахметова [210, с. 731]. Розкриваючи зміст вини батьків у зазначених деліктах, З.Чечьоткіна, до речі, однею із

неба-гатьох науковців звернула увагу на те, що «вина батьків у випадку завдання їхніми дітьми матеріальної шкоди може виразитися, крім того, у безвідповідальному ставленні до виконання обов'язку з утримання дітей» [222, с.25]. Уявляється, що таке бачення винної поведінки батьків заслуговує на увагу і, звичайно, повинно враховуватись при притягненні батьків до відповідальності і, зокрема, при встановленні їхньої вини. Отже, вина батьків полягає у нездійсненні належного нагляду за неповнолітніми під час завдання шкоди, безвідповідальному ставленні до їх виховання або неправомірному використанні своїх прав стосовно дітей, що включає і неналежне утримання, результатом чого стала неправомірна поведінка дитини, що потягла завдання шкоди третім особам. За рішенням Амвросіївського районного суду Донецької області з батьків малолітнього було стягнуто завдану ним крадіжкою шкоду. Крім того, було стягнуто і моральну шкоду, якої зазнав позивач внаслідок вчиненої малолітнім крадіжки [131]. Гірницьким районним судом м. Макіївки було винесено рішення про відшкодування шкоди, завданої малолітнім, її батьками. Шкода була завдана умисними діями малолітнього і полягала у псуванні автомобіля [136].

В цивілістичній літературі домінує концепція, за якою форма вини правопорушника не впливає на обсяг його матеріальної відповідальності: незалежно від того, чи скоїв він протиправну дію умисно чи з необережності – він зобов'язаний відповісти за її шкідливі наслідки в повній мірі [99, с. 237]. Цивільне законодавство справді не приділяє такого значення різним формам винності, як це робить, наприклад, кримінальне право, де в ряді випадків за кримінальне правопорушення, скоєне з необережності передбачено менш суворе покарання, ніж за умисне кримінальне правопорушення. Однак не можемо погодитись із Є.М. Ворожейкіним, який стверджував, що «із змісту закону не завжди чітко впливає висновок про форми винної поведінки» [37, с. 32]. Норми чинного цивільного законодавства не дають можливості піддавати сумніву правило, за яким визначено, що вина батьків у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої їхніми неповнолітніми дітьми, виступає у формі необережності, тобто умисна вина в даних деліктах виключається. «Навіть якщо уявити, – пояснював-

ла Я.М. Шевченко, – що батько чи матір умисно залишили своїх дітей без будь-якого виховання і нагляду, а діти в результаті скоювали правопорушення, що завдавали майнової шкоди, то і тоді не можна було б притягти цих батьків до відповідальності за умисну вину, так як їх намір було спрямовано не на заподіяння шкоди, а на інше – наприклад, на те, щоб позбавитися дітей»[233, с. 99]. Таким чином, заподіювач шкоди відповідає за свою винну поведінку, і форма його вини для відшкодування шкоди значення не має. Та, незважаючи на це, все ж таки слід сказати, що ступінь вини має суттєве значення, особливо у випадках, коли йдеться про відповідальність батьків за шкоду, завдану декількома неповнолітніми. Ці теоретичні положення дозволяють говорити про те, що сучасною наукою цивільного права сформовано загальне імперативне правило, за яким вина батьків є однією з обов'язкових умов притягнення їх до відповідальності за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми, і виражається у неналежному вихованні або нездійсненні нагляду за дитиною. Таращанським районним судом Київської області прийнято рішення про відшкодування шкоди, завданої умисним підпалом сіносовища, внаслідок чого згоріло 37 тонн сіна, сума збитків склала дещо більше 25 тис. грн. Шкода була стягнена з батьків малолітнього заподіювача шкоди [159].

Що стосується двох інших умов, то вони з'ясовуються безпосередньо суддею, який приймає рішення про порушення цивільної справи. Наявність майнової шкоди є неодмінною умовою, без якої взагалі не ставиться питання про відповідальність. Якщо наслідком протиправних дій стало заподіяння шкоди, то значить присутній і причинний зв'язок між ними. Такий причинний зв'язок є наявним, адже зрозуміло, що завдана шкода – це результат протиправності поведінки як батьків, так і дітей. Я.М. Шевченко так пояснює причинний зв'язок у деліктах за участю неповнолітніх: «Бездіяльність батьків у вихованні і нагляді за дітьми сама по собі майнової шкоди спричинити не може. Вона причинно пов'язана зі шкодою через дії дітей. Зв'язок цей виражається в тому, що невиконання чи неналежне виконання батьками обов'язків з виховання та нагляду призводить до негідної поведінки дітей, яка в свою чергу викликає шкоду.

Таким чином, хоча шкода виникає безпосередньо від дій дітей, але оскільки самі дії – результат бездіяльності батьків, то і завдана дітьми шкода є результатом бездіяльності батьків. Такий ланцюг причинного зв'язку, який пов'язує бездіяльність батьків у вихованні дітей і нагляді за ними і завданою дітьми шкодою» [231, с.94]. Такий погляд на існування причинного зв'язку між протиправною поведінкою та нанесеною шкодою уявляється цілком правильним.

Отже, для цивільної відповідальності батьків за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми, застосовуються загальні підстави відповідальності. Відсутність хоча б одного із названих елементів, звільняє їх від необхідності понести покарання у вигляді відшкодування майнової (моральної) шкоди.

Нами вже зазначалося, що у цивільному праві особи віком від 14 до 18 років визнаються деліктоздатними (здатними самостійно і на загальних підставах відповідати за завдану ними шкоду). Отже, на підставі і в силу закону, неповнолітня особа у віці від 14 до 18 років відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах (ч.1 ст. 1179 ЦК України). Для притягнення неповнолітніх до відповідальності за завдану шкоду, необхідно встановити наявність нанесення шкоди, а саме того, що така шкода була завдана протиправною поведінкою повнолітнього, що між завданою шкодою і протиправною поведінкою неповнолітнього є безпосередній зв'язок, а також наявна вина неповнолітнього. Тобто в цьому випадку мова йде вже про особисту відповідальність неповнолітнього, про те, що саме безпосередній заподіювач шкоди притягується до відповідальності в першу чергу. Такий напрямок відповідальності за заподіяння шкоди неповнолітніми, – зазначала Я.Шевченко, – цілком закономірний, так як для цього є і економічні, і соціально-психологічні передумови [231, с. 67]. Економічні передумови розкриваються через можливість неповнолітнього в такому віці мати самостійний дохід. Самостійний дохід неповнолітнього може складатися із заробітної плати при постійній чи тимчасовій роботі, що регулюється положеннями трудового законодавства, доходу від підприємницької діяльності, відсотків від акцій, пенсії у разі втрати годувальника, аліментів тощо. Власними коштами неповнолітнього можуть бути кошти, внесені в кредит-

но-банківські установи, подаровані або отримані в порядку спадкування, а також майно (у т.ч. майно, що перебуває у неповнолітнього на праві спільної власності). Соціальні ж передумови полягають у тому, що неповнолітні стають самостійними учасниками правовідносин з приводу набуття, користування та розпорядження майновими благами, самостійними учасниками трудових та ін. ших правовідносин, займають певне місце в суспільстві і досягають у ньому певного рівня соціалізації та адаптації. Психологічні передумови майнової відповідальності неповнолітніх полягають не тільки у тому, що віковий рівень розвитку їхньої волі та інтелекту дозволяє їм усвідомити та пізнати належну мірою явища реальної дійсності і керувати своїми діями, але також і в тому, що ці явища, і свої вчинки неповнолітні спроможні самостійно оцінити, а також зрозуміти і оцінити реакцію на них суспільства [231, с. 65 –68].

Все це разом узятє підтверджує необхідність і доцільність включення норм про майнову відповідальність неповнолітніх до цивільного законодавства в тому його вигляді, коли гострота відповідальності спрямована безпосередньо на правопорушника, яким є неповнолітній. Однак, і з цим варто погодитися, виховне значення стягнення шкоди неможливе без певної соціально-психологічної підготовленості суб'єкта відповідальності. Саме поняття цієї підготовленості включає такі елементи, як: стан психологічної готовності суб'єкта до сприйняття норм права про відповідальність, здатність до розуміння і належної оцінки своїх протиправних вчинків, можливість усвідомлення суспільної значимості відповідальності і закладених у мірах відповідальності втрат. І кримінально-правові, і адміністративно-правові міри відповідальності також передбачають наявність такої підготовленості, інакше стає безглуздим саме їх застосування. Однак стягнення відшкодування шкоди відрізняється від цих мір не тільки тим, що безпосередньо не впливає на особистість. Майнові позбавлення, які при цьому перетерплює суб'єкт, коли у нього відбираються матеріальні кошти, характерно тим, що ці кошти стягуються не на користь держави, а на користь потерпілого. Зазначене положення породжує своєрідну процесуальну форму здійснення майнової відповідальності – позовне провадження, коли

настання передбачає звернення потерпілого з позовом до суду як реалізацію його права на захист своїх цивільних прав. Іншими словами, соціально-психологічна підготовленість неповнолітнього нести майнову відповідальність повинна включати і можливість усвідомлення власних суб'єктивних прав та обов'язків при виникненні правовідносин відповідальності.

Встановлення соціально-психологічної готовності неповнолітніх нести майну відповідальність безпосередньо пов'язане з визначенням нижніх вікових меж відповідальності, тієї межі, за якою суб'єкт, який не досяг 18-річного віку, може вважатися таким, що не відповідає за завдання шкоди. Не одні психологічні передумови для несення відповідальності, пов'язані із досягненням певного віку, дозволяють встановити той кордон, ту межу, з якої можливий початок відповідальності: обов'язковий зв'язок цих психологічних передумов із соціальними – рівнем досягнення соціальної зрілості, рівнем соціалізації. Необхідно, щоб соціальний розвиток особистості відповідав вимогам суспільства. Відчуття втрати, яке є відображенням втрати майна, може виникнути лише у осіб, певним чином у суспільстві соціалізованих [23, с. 26].

З огляду на це вважаємо, що вік відповідальності визначається як рівнем психологічного розвитку особистості, так і рівнем її соціального розвитку, а також рівнем розвитку самого суспільства. Він встановлюється, з одного боку, залежно від реально існуючих у неповнолітнього можливостей зрозуміти і усвідомити антигромадське значення своїх протиправних дій і керувати своїми вчинками, і з другого боку – з урахуванням їх можливостей відчутти соціальне значення відповідальності. Розглядати встановлення вікової межі відповідальності поза взаємозв'язком цих можливостей значило б завчасно знехтувати метою досягнення попереджувального ефекту відповідальності, що суперечило б її соціальному призначенню.

Як відомо цивільно-правова відповідальність так би мовити переслідує дві мети – попередження правопорушень і відшкодування шкоди потерпілому [167, с. 85]. Це означає, що правові норми, які встановлюють вікову межу, з якої починається застосування майнової відповідальності за правопорушення,

повинні відповідати реальним можливостям неповнолітнього: розуміти значення своїх вчинків і керувати ними; відшкодувати шкоду; бути наскільки соціалізованим, щоб усвідомлювати суспільне значення відповідальності і тих втрат, які за нею слідують. Мета попередження, яка встановлюється нормами цивільного законодавства про відшкодування шкоди, тоді буде досягнута належною мірою, коли відшкодування малолітнім, неповнолітнім шкоди, що припускається нею, буде застосоване до психологічно та соціально підготовленої особи, наголошено Я.М. Шевченко [232, с.70]. І ми вважаємо за необхідне приєднатися до такої наукової позиції. Тому досягнення певного віку може бути віднесено до числа неодмінних умов цивільної відповідальності.

Цей вік не співпадає з віком повноліття, вікова межа майнової відповідальності і за чинним національним законодавством, і за законодавством інших країн значно нижча віку цивільного повноліття, однак з нашої точки зору, важливо визначити саме нижчу вікову межу, з якої можливо ставити питання про цивільно-правову відповідальність особи. Вибір законодавцем цієї межі залежить від ряду обставин соціально-психологічного розвитку особистості неповнолітнього на конкретному етапі розвитку суспільства, однак крім цього, варто відзначити різний принциповий підхід, існуючий у законодавчих системах різних країн при встановленні віку відповідальності. Наприклад, цивільне законодавство України, Російської Федерації встановлює визначену вікову межу для всіх неповнолітніх – 14 років, тобто встановлює презумпцію цивільної деліктоздатності неповнолітніх починаючи з 14 років [24, с.31]. Якщо цивільне законодавство Польщі передбачає цивільну відповідальність неповнолітніх з 13-річного віку, то ЦК Чехії зовсім на інших принципових основах визначає поріг цивільної відповідальності неповнолітніх. Відповідно до параграфу 422 ЦК Чехії, будь-який неповнолітній відповідає за завдану шкоду, якщо він здатний володіти своїми діями та мати відповідні судження про їхні наслідки [109, с. 164]. Таким чином, цим кодексом визначеної нижньої межі відповідальності для неповнолітніх не встановлено. Здатність нести неповнолітнім відповідальність визначається в кожному конкретному випадку. Інакше кажучи, чеське законо-

давство, ведучи мову про вік відповідальності, має на увазі конкретного неповнолітнього, здатність якого нести відповідальність повинна бути доведена, на відміну від українського законодавства, яке припускає можливість цивільно-правової відповідальності неповнолітніх з певним рівнем психологічної та соціальної підготовленості. Розглядаючи питання про вік відповідальності неповнолітніх, необхідно також підкреслити, що вказівка закону на певний вік, може не співпадати з конкретними можливостями тієї чи іншої неповнолітньої особи, проте це стосується незначного числа неповнолітніх, у яких можуть спостерігатися відхилення від норми. У тих випадках, коли особа відстає в своєму розвитку, в принципі нічого не заважає встановленню її недієздатності і, відповідно, звільненню від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду.

Ст. 1179 ЦК України говорить про різноманітні аспекти дієздатності неповнолітніх у віці від 14 до 18 років, і в якості одного із елементів цієї дієздатності вказує здатність нести відповідальність за шкоду, завдану ними іншим особам, так звану деліктоздатність. Жодних вказівок стосовно можливості пересування межі настання деліктоздатності в той чи інший бік – залежно від фактичного стану психічного і соціального розвитку дитини, закон не містить [25, с. 90].

На нашу думку, саме по собі встановлення цивільним законодавством чіткої і визначеної вікової межі відповідальності слід розглядати як позитивне явище, оскільки в результаті цього посилюється превентивне значення майнової відповідальності, так як стає очевидною невідворотність її настання у випадку досягнення певного віку. Однак вважаємо, що не можна не враховувати і можливий відсоток винятків, який повинен був би знайти своє місце і відображення у правовому регулюванні. Якщо конкретні обставини вчинення правопорушення змушують припускати, що неповнолітній перебував у стані, здатному вірно орієнтуватися у ситуації, що виникла, або ж, навпаки, не міг правильно оцінити свої дії чи дії інших осіб, на цей випадок у праві варто було б передбачити можливість відступу від загального вікового порогу відповідальності і

спростування презумпції автоматичного настання деліктоздатності з досягненням певного віку.

Можливе посилання на те, що у вказаних випадках становище може бути виправлене встановленням невинності неповнолітнього, не можна брати до уваги, оскільки категорії осудності (у кримінальному праві) та дієздатності (у цивільному), з одного боку, і винності, з другого – це різні правові категорії, що по-різному відносяться до суб'єкта та характеризують його. Дієздатність – це здатність своїми діями набувати прав і створювати для себе обов'язки (ст.30 ЦК України) [215]; неосудність – стан, коли особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ст.19 КК України) [74]; а вина – це психічне ставлення правопорушника до своїх протиправних дій і їх наслідків у формі наміру чи необережності – так визначається це поняття в юридичній літературі [97, с. 185; 72, с.414 – 435].

Наявність дієздатності (осудності) є передумовою відповідальності суб'єкта, в той час як вина є одним із елементів підстав відповідальності – складу цивільного (кримінального) правопорушення. Вимога довести свою невинність, яка міститься в ст.1166, 1178, 1179 може бути пред'явлена тільки до особи, здатної бути винною; особа, яка за своїм психофізичним станом такою бути не здатна, не повинна і доводити відсутність своєї вини. Презумпція її відповідальності за вчинене, її деліктоздатність, повинна бути спростованою раніше, ніж постане питання, чи є підстави покласти на неї відповідальність.

Індивідуалізація відповідальності неповнолітніх, на погляд Я.М. Шевченко, найбільше відповідає соціальній природі відповідальності, як засобу, що стимулює бажану для суспільства поведінку. Тому встановлення і закріплення ст.1179 ЦК України тенденції особистої відповідальності неповнолітніх за скоєння правопорушень якомога краще виражає цю сторону відповідальності і сприяє посиленню її попереджувального впливу [231, с. 76]. Таким чином, спрямованість правового регулювання майнової відповідальності неповноліт-

ніх, а також характер взаємопов'язаності їх відповідальності з відповідальністю батьків багато в чому залежить від оцінки співвідношення функцій цивільної відповідальності.

Однак не завжди неповнолітні володіють майном і мають дохід, на який може бути звернено стягнення з відшкодування завданої шкоди. Тому ч. 2 ст.1179 ЦК України передбачає, що у випадку відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини. «Не заперечуючи необхідності самостійної відповідальності неповнолітнього заподіювача шкоди,- писала О.Ю. Казанцева, – вражаємо, що цей державно-правовий засіб повинен «лікувати» не тільки соціальне захворювання, але і впливати на фактори, що стали його причиною. Справедливим уявляється одночасне притягнення до цивільної відповідальності як неповнолітнього заподіювача шкоди, так і його батьків»[60, с. 95]. З цим варто погодитись, адже, по суті кожен із них (батьки, неповнолітній) притягується до відповідальності за власні дії (бездіяльність), результатом яких і стало завдання шкоди третій особі. Тому залежність відповідальності батьків від відповідальності дітей тягне за собою, на думку Я.М. Шевченко, три важливих висновки: позов про відшкодування шкоди не може бути пред'явлено тільки до батьків, мінаючи неповнолітніх; позов повинен пред'являтися не тільки до дітей, але і їхніх батьків; питання про додаткову відповідальність батьків розглядається після того, як вирішено питання про відповідальність дітей [233, с.127;128]. Заподіяння дитиною шкоди, є нічим іншим як реальністю, яку могли і повинні були передбачити і попередити батьки. І, безперечно, завдана шкода є результатом невиконання юридичного обов'язку або ж зловживання правом, тобто недотримання норм права, суб'єктивних прав і правопорядку [182, с. 115].

Така відповідальність батьків носить характер субсидіарної (субсидіарна відповідальність—додаткова відповідальність, коли поряд з боржником, у якого недостатньо коштів, на які може бути звернено стягнення, відповідальність не-

суть інші особи). Тобто потерпілий спочатку пред'являє вимогу про відшкодування завданої шкоди до основного боржника – неповнолітньої особи, яка завдала шкоду, а у разі незадоволення вимог повністю або частково – до батьків (усиновлювачів), піклувальника неповнолітнього. Проте в деяких випадках батьки притягуються до відповідальності у справі як співвідповідачі не тільки за проханням позивача, але й за ініціативою самого суду. Так, шкода завдана залиттям квартири з вини неповнолітнього за рішенням Дарницького районного суду м. Києва підлягає відшкодуванню її законним представником, оскільки власних коштів на відшкодування шкоди немає [163]. Як солідарні відповідачі (неповнолітні та його батьки) притягнені до відповідальності за шкоду, завдану майну особи, рішенням Уманського міськрайонного суду Черкаської області [161]. В іншій справі, яка розглядалася Червоноградським міським судом Львівської області, і яка пов'язана з відшкодуванням шкоди, завданої крадіжкою майна групою неповнолітніх, до відповідальності притягнені їхні батьки як солідарні боржники [162].

Досліджуючи питання щодо відповідальності неповнолітніх, Н.М. Єршова зазначала, що «додатковий характер відповідальності батьків полягає в тому, що питання про їх відповідальність виникає тільки при доведеності винних дій самого неповнолітнього заподіювача шкоди. Якщо його вини в завданні шкоди немає, питання про відшкодування шкоди взагалі не виникають, у зв'язку з чим і відпадає питання про відповідальність батьків [48, с. 152]. Субсидіарна відповідальність за неповнолітнього віком від 14 до 18 років покладається на обох батьків за принципом рівної часткової (дольової) відповідальності. Якщо шкода завдана спільними діями декількох неповнолітніх, відповідальність батьків перед потерпілим визначається за принципом дольової відповідальності, тобто в рівних частках від суми збитків. Самі ж неповнолітні відповідають перед потерпілим солідарно. На таких же позиціях стояла і А.М. Белякова, яка підкреслювала, що «батьки відповідають за прорахунки у нагляді та вихованні і не є заподіювачами шкоди, відповідають перед потерпілим не солідарно, а в дольовому порядку» [15, с.77]. У зв'язку з цим іще раз наголосимо, що батьки не є запо-

діювачами шкоди, і їх відповідальність не є солідарною: неповнолітні відповідають за свої власні дії, батьки – за прорахунки у вихованні та нагляді за дітьми. Проте на солідарній відповідальності батьків і дітей свого часу наполягла О.Ю. Казанцева, яка зазначала, що така відповідальність «максимально забезпечуючи інтереси потерпілого, у найбільшому ступені відповідає принципу справедливості, оскільки дозволяє покласти несприятливі наслідки на винних батьків і неповнолітнього заподіювача шкоди, врахувати інтереси самого неповнолітнього». Разом з тим, зазначаючи про наявність солідарної відповідальності батьків і дітей, О.Ю. Казанцева все ж таки зауважує, що «не можна розглядати підлітка як жертву виховання. Воля і свідомість дозволяють йому оцінювати свої дії і керувати ними. Але не потрібно забувати, що здатність до самопізнання, самовиховання також формується в процесі виховання, а сила звички величезна. Тому батьки, які проживають окремо, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим [60, с. 99]. Не можемо погодитися з такою точкою зору. Більш прийнятною є позиція Я.М. Шевченко, яка підкреслює, що «майнова відповідальність батьків не може бути солідарною з відповідальністю неповнолітніх дітей, так як відносно неї відіграє лише додаткову допоміжну роль» [231, с. 159].

Підсумовуючи зазначене, варто наголосити, що батьки будуть притягуватися до відповідальності лише за однієї умови, що у неповнолітнього заподіювача шкоди відсутні кошти, на які може бути звернено відшкодування.

У випадках, коли неповнолітнім завдано шкоду під час перебування під наглядом навчального, виховного або лікувального закладу, відшкодування шкоди покладається на перераховані заклади. Якщо шкода завдана неповнолітнім як з вини його батьків (усиновлювачів), опікунів, так і з вини навчальних, виховних чи лікувальних закладів, то застосовується принцип часткової (дольової) відповідальності фізичних і юридичних осіб залежно від ступеня вини кожного.

Характерною ознакою відносин майнової відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми, зазначає Я.М. Шевченко є те, що вони виникають не

тільки між державою і заподіювачем шкоди – неповнолітнім, але й між державою та батьками (усиновителями, піклувальником) останнього [233, с.95]. Тобто, специфіка майнової відповідальності неповнолітніх пов'язана з особливостями суб'єкта відповідальності, якою є особа, що не досягла 18-річного віку, і знаходить свій вираз у механізмі та структурі відповідальності – у поєднанні з відповідальністю батьків. Крім того, виконання обов'язку з відшкодування шкоди стимулює батьків і неповнолітніх до різної за змістом і, навіть формою, поведінки: батьків – до дії, неповнолітніх – бездіяльності. Однак відмінність порушених вимог закону ще не означає, що правоохоронні правовідносини відповідальності, що виникають з приводу цих порушень, суттєво відрізняються за змістом, оскільки наслідок є спільним – шкода, завдана неповнолітнім, відшкодування якої є мірою відповідальності як для самих неповнолітніх, так і для їхніх батьків. Варто підкреслити, що застосування такої міри пов'язує можливість настання невігідних наслідків для батьків не тільки з поведінкою неповнолітніх – заподіянням шкоди, але й з їх власною протиправною та винною поведінкою. Варто також зазначити, що відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми, настає за іншими підставами, аніж для малолітніх (неповнолітніх). Батьки безпосередніми заподіювачами шкоди не виступають, тому їхня відповідальність за зовнішніми ознаками нагадує інші види відповідальності за дії третіх осіб. Проте відповідальність батьків носить дещо інший характер, бо настає за власне правопорушення, яке створює умови для іншого – правопорушення неповнолітнього. Таким чином, до заходів забезпечення виконання зобов'язань відповідальність батьків не може бути віднесена. Вона, хоча й пов'язана з відповідальністю неповнолітніх, але базується на самостійних підставах.

Як уже зазначалося раніше, батьки безпосередньо шкоди потерпілому не завдають, а тому в зобов'язальні відносини з ним з приводу заподіяння шкоди не вступають. Їхній обов'язок відшкодувати шкоду виникає не тому, що вони її заподіяли, а тому, що не виконали свого правового обов'язку з виховання дітей та нагляду за ними, що сприяло скоєнню неповнолітнім, малолітнім правопорушення. Досить слушно з цього приводу писала Я.М. Шевченко: «Не буду-

чи співучасниками скоєння правопорушення, батьки тим не менш несуть майнову відповідальність за шкоду, завдану їхніми дітьми. Особливості цієї відповідальності в тому і полягають, що хоча і виникає вона для обох суб'єктів на загальній основі цивільного делікту, вчиненого неповнолітнім, однак за різними підставами і носить для батьків підпорядкований характер, повністю залежний від обґрунтованості настання відповідальності неповнолітніх та їхньої майнової спроможності. Тому хоч майнова відповідальність батьків і базується на самостійних підставах, тим не менш окремо виникнути не може [228, с. 128].

Нами уже неодноразово підкреслювалося, що у справах про відшкодування завданої шкоди, важливого значення набуває питання визначення кола осіб, які притягуються до відповідальності за ст.1178 ЦК України. Особи, які не досягли 14 років, за чинним законодавством України не відповідають за шкоду, завдану іншим особам. Законодавець чітко визначив коло суб'єктів відповідальності у цьому правовідношенні – це батьки (усиновлювачі), опікуни, інші фізичні особи, які здійснюють виховання малолітнього (наприклад, патронатний вихователь), при наявності загальних підстав визначених законом. Разом з тим, якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування під наглядом навчального закладу, закладу охорони здоров'я чи іншого закладу, що зобов'язаний здійснювати нагляд за нею, а також під наглядом особи, яка здійснює нагляд за малолітньою особою на підставі договору, ці заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини. З цього приводу Н.М. Єршова зазначала, що «у ряді випадків дитячі заклади поряд з батьками виступають повноцінними вихователями дітей, а при відсутності батьків є єдиними вихователями. До цих закладів можна пред'явити підвищені вимоги, а не зводити їх функції лише до здійснення нагляду» [47, с. 9]. Таке правило нині зафіксоване чинним цивільним законодавством: якщо малолітня особа завдала шкоди під час перебування в закладі, який виконує щодо неї опікунські обов'язки, до відповідальності буде притягнутий цей заклад, якщо не доведе, що шкоди було завдано не з його вини. Тобто, в названих випадках суб'єктний склад неоднорідний: це або батьки, або

батьки і навчальний заклад, або лише навчальний заклад. Наявність такого суб'єктного складу при відповідальності за завдання шкоди неповнолітніми, свідчить про те, що в деяких випадках може бути застосований принцип часткової (дольової) відповідальності. Часткова відповідальність за шкоду, завдану малолітньою особою, може мати місце, коли шкода сталася під час перебування дитини під наглядом навчально-виховного закладу. Така норма закріплена ч.4 ст.1178 ЦК України: якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язана здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, заклади та особи зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду. Трапляються випадки, коли шкода завдається не однією малолітньою особою, а групою, і закономірно виникає потреба правового врегулювання такого виду зобов'язань. Наприклад, мова про спільне заподіяння шкоди може йти у випадках, коли малолітні походять від різних батьків або перебувають під опікою різних осіб (ст. 1181 ЦК України). За ч. 1 ст. 1181 ЦК України при завданні шкоди спільними діями декількох малолітніх осіб шкода відшкодовується їхніми батьками (усиновлювачами), опікунами в частці, що визначається за домовленістю між ними, а в разі недосягнення такої домовленості – за рішенням суду. Отож при цьому застосовується принцип дольової (часткової) відповідальності. Частки зобов'язаних осіб є рівними, крім випадків, коли один із них (батьків) не доведе, що його вина в неналежному вихованні та здійсненні нагляду є меншою від вини інших [28, с. 103]. Якщо шкоду заподіяно спільно малолітніми особами, одна з яких перебувала під наглядом виховного закладу, то частка відшкодування, яке покладається на цей виховний заклад, визначається виключно рішенням суду. Тобто і в цьому випадку застосовується принцип дольової відповідальності.

За загальним правилом відшкодування шкоди покладається на батьків (або інших законних представників) малолітньої особи. Разом з тим, таке правило містить виняток. Зокрема, обов'язок відшкодувати шкоду може бути покладено і на безпосереднього заподіювача шкоди, тобто малолітнього, але тільки

після досягнення останнім повноліття. Крім того, таке покладення відповідальності може мати місце лише за наявності певних обставин, які закріплені законом. До них належать: якщо шкода завдана життю або здоров'ю потерпілого, і якщо заподіювач шкоди має достатні кошти для відшкодування; якщо суб'єкти відповідальності є неплатоспроможними або померли (ч.5 ст.1178 ЦК України).

Відповідальність батьків (усиновлювачів), опікунів, інших фізичних осіб, які на законних підставах здійснюють виховання малолітньої особи, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я та інших закладів, які виконують щодо такої дитини опікунські функції – це відповідальність за власну вину. А отже, їхній обов'язок відшкодувати шкоду, завдану малолітнім, не припиняється у разі набуття останнім повної дієздатності, у зв'язку з чим вони позбавлені права регресної вимоги до малолітньої особи при набутті нею повної дієздатності.

Отже, батьки, відшкодовуючи шкоду, завдану їхніми малолітніми дітьми, притягуються до цивільно-правової відповідальності та караються за винне невиконання обов'язку з виховання та нагляду за дітьми. Особливість цього покарання полягає у тому, що воно не носить штрафного характеру, а виражається у відшкодуванні шкоди, яка є наслідком неправомірних вчинків дітей [110, с. 60].

Кваліфікація відшкодування шкоди батьками як міри відповідальності, має ще один важливий наслідок. Відповідальність батьків, яка базується на їхньому власному правопорушенні, обов'язково передбачає, як уже зазначалося, наявність їхньої вини. Однак самі неповнолітні відшкодовують і шкоду, завдану правомірно – в стані крайньої необхідності, або ж за відсутності вини – у зв'язку із діяльністю джерела підвищеної небезпеки. Тоді як батьки, що беруть участь у відшкодуванні завданої неповнолітніми шкоди, відшкодовують її у тих випадках, коли поведінка неповнолітніх, в результаті якої наступила шкода, причинно пов'язана з винним невиконанням ними обов'язку по нагляду і вихованню дітей [103, с. 25]. Це означає, що обов'язок відшкодування батьками шкоди не завжди супроводжує аналогічний обов'язок, який виникає для неповнолітніх. Батьки не завжди зобов'язані брати участь у відшкодуванні збитків, нанесених їхніми дітьми. Їхня участь у відшкодуванні шкоди обмежується

лише тими випадками, коли таке відшкодування є вираженням їхньої відповідальності за поведінку малолітніх.

Цивільно-правове регулювання відповідальності батьків за завдану їхніми неповнолітніми дітьми шкоду тісно пов'язується із нормами сімейного права. Зокрема, Сімейним кодексом України (ст. 141), встановлено принцип повної рівності батьків у вихованні дітей: ні один із них не користується будь-якими перевагами. Тому при завданні дітьми шкоди, до відповідальності притягуються обоє з батьків. Так само конструюється відповідальність батьків у разі розірвання ними шлюбу, оскільки розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини (ч.2 ст.141 СК) [179]. Дещо інша ситуація складається у тих випадках, коли шкода завдана дитиною, батьки якої не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Якщо щодо дитини у передбаченому законом порядку встановлено батьківство, то, звичайно, нести відповідальність будуть обидва батьки. Якщо ж відносно дитини батьківство не встановлено, то відповідає тільки мати, оскільки лише на неї покладено юридичний обов'язок виховувати дитину та здійснювати нагляд за нею [178, с. 226].

Проте у судовій практиці іноді трапляються випадки невірної трактування положень сімейного законодавства. Наприклад, у зв'язку із складним матеріальним станом, мати 12-річного Юри Г. вимушена була працювати на двох роботах, тому не досить багато часу могла бути з сином. Для того щоб поліпшити своє матеріальне становище, мати Юрія одну із кімнат здала за певну плату двом жінкам. Перебуваючи вдома сам, хлопчик навмисно зламав телевізор цих жінок (як потім пояснив, бо вони не дозволяли йому самотійно його дивитися). Нанесена шкода була оцінена в суму 700 гривень. До відшкодування шкоди було залучено обох батьків, які розлучені і проживають окремо. При розгляді справи в суді, виходячи із того, що шлюб розірвано 7 років тому, і стільки ж років батько не проживав із сином, суд виніс рішення про притягнення до відповідальності лише матір хлопчика. Але судова колегія у цивільних справах, скасувавши цю постанову, вказала, що батько ухилився від

виконання своїх обов'язків із виховання та утримання дитини, і тому повинен бути відповідачем і нести відповідальність на рівні з матір'ю [164]. Правильне визначення кола осіб, які можуть притягатися до цивільно-правової відповідальності за неналежне вихованні дітей та здійснення за ними нагляду внаслідок чого було завдано шкоди іншим особам, має важливе практичне значення, оскільки сприяє суду встановити об'єктивну істину у справі та буде гарантією винесення законного та обгрунтованого рішення, а також сприяє покращенню судової діяльності, спрямованої на захист інтересів громадян, юридичних осіб та інтересів держави, що охороняються законом.

Оскільки батьки несуть майнову відповідальність при наявності своєї вини у нездійсненні виховання чи нагляду за дитиною, вони можуть бути звільнені від відповідальності, якщо не порушували обов'язку щодо виховання та нагляду за дитиною; якщо відсутня їхня вина за порушення цього обов'язку; якщо порушення обов'язку виховання та нагляду за дітьми не пов'язане причинно з поведінкою дітей, внаслідок якої настала шкода. Варто також погодитися з тими науковцями, які зауважують, що якщо при окремому проживанні батьків, один із них позбавлений можливості брати участь у вихованні та нагляді за дитиною, оскільки другий із батьків перешкоджає йому в цьому. При такому становищі навряд чи можна ставити цьому батьку вину за неналежне виховання дитини. Відсутність вини тягне і звільнення від відповідальності [46, с. 78]. Але звичайно, що факт створення одним із батьків перешкод у спілкуванні дитини з другим із батьків, ухилення від відповідного рішення органу опіки та піклування, а за тим і рішення суду, повинен бути належним чином підтверджений. У свою чергу, суб'єкти відповідальності (батьки) не можуть бути звільнені від відповідальності, намагаючись довести свою невинність завдяки посиланням, наприклад, на такі обставини, як відсутність їх удома в момент завдання дитиною шкоди; проживання окремо внаслідок розірваного шлюбу або посиланнями на те, що шлюб між батьками неповнолітнього заподіювача шкоди визнано недійсним [216, с. 342].

Цивільне законодавство виходить із принципу повної цивільної відповідальності. Це означає, що особа яка завдала шкоди, зобов'язана її відшкодувати в повному обсязі. Тобто потерпілому повинно бути відшкодовано вартість втраченого чи пошкодженого майна; дохід, який би він міг отримати, якби проти нього не було скоєно правопорушення. У випадку завдання каліцтва або іншого ушкодження здоров'я особа, відповідальна за шкоду, зобов'язана повністю відшкодувати потерпілому заробітну плату, втрачену ним внаслідок втрати працездатності. Крім відшкодування втраченого заробітку, заподіювач шкоди компенсує потерпілому витрати, пов'язані з ушкодженням здоров'я (додаткове харчування, придбання ліків, протезування тощо). Якщо шкода завдана потерпілому внаслідок вчинення неповнолітнім хуліганських дій (що підтверджено органом внутрішніх справ), то, крім коштів з відшкодування завданої шкоди за позовами профспілок або органів соціального страхування, судом можуть бути стягнені також і грошові кошти, які були витрачені на виплату потерпілому допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності.

Обов'язок батьків або осіб, що їх замінюють, з відшкодування шкоди припиняється при досягненні неповнолітнім 18 років або з появою у нього до досягнення повноліття майна чи заробітку, достатніх для відшкодування шкоди (ч.3 ст.1179 ЦК України) [215]. «Межею відповідальності,—азначала Я.М. Шевченко, — є досягнення повноліття, а також виникнення у дітей можливості відшкодувати збитки у зв'язку із появою майна, заробітку. Такі межі повинні існувати, бо батьки не можуть безмежно нести відповідальність за дії дітей, в той час як останні повністю розуміють і характер цих дій, і їх суспільно небезпечне значення. Таке становище суперечило б превентивним цілям, покладеним на відповідальність за заподіяння дітьми шкоди, і тій ідеї основного характеру відповідальності дітей і додаткового — батьків» [230, с. 94]. Крім цього, слід також підкреслити, що оскільки батьки (усиновлювачі) чи піклувальники несуть відповідальність за власну неправомірну винну поведінку, вони, після відшкодування шкоди, не можуть вимагати від своїх дітей сплачених ними коштів, навіть коли їхні діти на цей час досягли 18 років.

2.3. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після надання їм повної цивільної дієздатності та батьків, позбавлених батьківських прав

Цивілістичною доктриною встановлено: для того, щоб правоздатний громадянин міг своїми власними діями використати й реалізувати свої права та обов'язки, він повинен розуміти значення своїх дій. Розуміти значення своїх дій люди можуть лише з досягненням певного віку і за відсутності хвороб, які позбавляють їх можливості діяти розсудливо. Внаслідок цього закон встановлює ще одну властивість громадянина. Ця властивість називається дієздатністю. Мати дієздатність означає мати здатність особисто здійснювати різні юридичні дії: укладати договори, видавати довіреності тощо, а також відповідати за заподіяну майнову шкоду (пошкодження або знищення чужого майна, ушкодження здоров'я), за невиконання договірних та інших обов'язків [212, с. 171].

За юридичною природою цивільна дієздатність, як і цивільна правоздатність фізичної особи, є специфічним суб'єктивним цивільним правом. З огляду на зміст цивільної дієздатності законодавець справедливо вказує, що її має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними [215]. Тобто фізична особа повинна бути здатною адекватно відображати у своїй свідомості значення своїх дій та передбачати їхні наслідки. Вольовий аспект дієздатності виявляється в тому, що фізична особа при здійсненні своєї цивільної дієздатності в змозі керувати своїми діями, тобто за допомогою своєї волі робити свої дії відповідними до своїх обов'язків.

Цивільним кодексом України визначено, що дієздатність – це здатність громадянина своїми діями набувати і здійснювати цивільні права, створювати для себе цивільні обов'язки і виконувати їх. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку (ст. 30, 34 ЦК України) [215]. На відміну від правоздатності, дієздатність пов'язана зі здійсненням громадянином вольових дій, що припускає досягнення певного рівня психічної зрілості. У зв'язку з цим закон, як критерій досягнення громадя-

нином можливості власними діями набувати для себе права і нести обов'язки, передбачає вік. Повна дієздатність визнається за повнолітніми громадянами, тобто громадянами, які досягли вісімнадцятирічного віку. Разом з тим, закон допускає два винятки з цього правила: повна дієздатність може виникнути у громадянина і до досягнення вісімнадцятирічного віку у випадках, по-перше, вступу в шлюб особою, що не досягла 18 років, якщо їй у встановленому законом порядку був знижений шлюбний вік, по-друге, емансипації (ст. 27 ЦК). Інакше кажучи, чинний Цивільний кодекс України містить положення, за яким при настанні певних обставин, фізичній особі, яка не досягла 18 років, може бути надана повна цивільна дієздатність (ст. 35 ЦК України) [215].

Ст. 22 Сімейного кодексу України встановлений шлюбний вік у вісімнадцять років для чоловіків і жінок [175]. У разі реєстрації шлюбу фізичною особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. У разі розірвання шлюбу до досягнення фізичною особою повноліття набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним на підставах, не пов'язаних із протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається, а в разі визнання шлюбу недійсним на підставах, пов'язаних з її протиправною поведінкою, неповнолітня особа, яка набула дієздатність у повному обсязі, може бути їй позбавлена і повернута до того статусу, в якому вона перебувала до реєстрації шлюбу [178, с. 116].

Емансипація відбувається при наданні повної цивільної дієздатності фізичній особі у таких випадках: якщо особа досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, або якщо неповнолітня особа, записана матір'ю чи батьком дитини; якщо особа досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. Однак цьому обов'язково передує письмова згода на це батьків (усиновлювачів), піклувальника чи органу опіки та піклування. У разі припинення трудового договору, припинення фізичною особою підприємниць-

кої діяльності надана їй повна цивільна дієздатність зберігається (ст. 35 ЦК) [215].

Таким чином, під емансипацією у цивільному праві слід розуміти оголошення неповнолітнього, який досяг 16 років, якщо він працює за трудовим договором або за згодою батьків займається підприємницькою діяльністю, чи записаний матір'ю чи батьком дитини, повністю дієздатним [211, с. 84]. Зазначені дії служать достатнім доказом того, що неповнолітній у змозі самостійно приймати рішення з майнових та інших цивільно-правових питань, тобто досяг рівня зрілості, який звичайно настає після досягнення повноліття. Емансипація здійснюється за рішенням органу опіки та піклування за наявності згоди обох батьків, або суду, якщо батьки або один з них на те не згодні. Мета емансипації полягає в наданні неповнолітньому повноцінного цивільно-правового статусу, тобто повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на усі цивільні права та обов'язки. Громадянка А. звернулася до суду із заявою про надання їй повної цивільної дієздатності у зв'язку з тим, що вона народила дитину і записана її матір'ю. Свою вимогу обґрунтувала тим, що виникає потреба в подальшому працевлаштуванні. Рішенням Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя заява про надання повної цивільної дієздатності неповнолітній гр.А. задоволена [130].

Існування цивільно-правової норми про надання фізичним особам повної цивільної дієздатності має досить суттєвий вплив на зміст відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми особами іншим фізичним та юридичним особам. Так, якщо шкоду завдано неповнолітньою особою, то за певних умов відповідальність згідно з ЦК може бути покладена на її батьків(усиновлювачів), але якщо неповнолітня особа записана як батько (чи мати) дитини в актових записах про народження дитини, то відповідно вона нестиме самостійну відповідальність, оскільки в силу тієї ж ст. 35 ЦК України рішенням органу опіки та піклування буде наділена повною цивільною дієздатністю. Або ж якщо неповнолітньому заподіювачу шкоди 16 років, то до відповідальності можуть бути притягнені його батьки (усиновлювачі, піклувальники), але якщо такий

неповнолітній зареєстрований у встановленому законом порядку як суб'єкт підприємницької діяльності, то він так само буде нести самостійну цивільно-правову відповідальність, оскільки є повністю дієздатним учасником цивільних відносин. Таким чином, відповідно до ст. 1180 ЦК України, шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується цією особою самостійно на загальних підставах.

Проте загальне правило про самостійну відповідальність неповнолітнього після набуття ним повної цивільної дієздатності, містить виняток – зокрема, у разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником (ч. 2 ст. 1180 ЦК України). Цією ж нормою передбачено, що покладення обов'язку на батьків (усиновлювачів), піклувальника за шкоду, завдану неповнолітнім має місце лише за умови надання батьками згоди на набуття їхніми неповнолітніми дітьми повної цивільної дієздатності. Тобто, якщо неповнолітнім набуто повної цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальника, а на підставі рішення суду, то останні звільняються від обов'язку відшкодувати завдану шкоду. Проте зазначене положення не знайшло належного відображення у законі. У зв'язку з чим ми пропонуємо ч. 2 ст. 1180 ЦК України викласти у такій редакції: У разі відсутності у неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності, майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода може бути відшкодована її батьками чи іншими законними представниками», і доповнити ч. 3 такого змісту: «Батьки (усиновлювачі), піклувальники не можуть бути притягнені до відповідальності за шкоду, завдану неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, якщо буде встановлено, що вони не давали згоди у порядку та у формі, встановленій законом, на набуття неповнолітнім повної цивільної дієздатності [206, с. 213].

Щодо припинення обов'язку батьків (усиновлювачів) чи піклувальників з відшкодування шкоди, то він припиняється у момент досягнення неповнолітнім, якого наділено повною цивільною дієздатністю, 18-річного віку.

За сімейним законодавством України, батьківські права та обов'язки виникають за наявності т.з. фактичного складу, який включає два елементи: народження дитини та реєстрація народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану (ст. 121 СК України). У результаті настання цих юридичних фактів право батьків стає суб'єктивним батьківським правом [108, с. 54]. Одним із найважливіших прав батьків є право на виховання, яке включає досить широке коло повноважень батьків (ст. 150 Сімейного кодексу України) [179].

В юридичній літературі з сімейного права підкреслюється, що право на сімейне виховання є чітко вираженим приписом закону: кожна дитина повинна бути забезпечена сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку (ст. 1 СК України); батьки зобов'язані виховувати дитину і мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини (ст.ст. 150, 151 СК України). Введення до законодавства такої норми свідчить про виконання Україною норм міжнародного права, про наближення національного законодавства до міжнародних стандартів у галузі прав дитини, зокрема базових принципів Конвенції ООН про права дитини [101, с. 13]. Саме батьки, сім'я в цілому виробляють у дітей комплекс необхідних для їхнього розвитку соціальних цінностей, орієнтацій, потреб, інтересів та навичок. Сімейний вплив на дітей є унікальним за інтенсивністю та результативністю, оскільки він здійснюється безперервно, одночасно, охоплює всі сторони особистості, яка формується, триває протягом багатьох років. Не можна не визнати, що в цих випадках мова йде не тільки про природні почуття любові та довіри, але і про відчуття дитиною своєї безпеки, захищеності, можливості ділитися переживаннями, отримувати допомогу. Так само не можна не погодитись, що сім'я – основне середовище існування та життєдіяльності дітей в ранній період життя, і багато в чому зберігає цю якість в підлітковий період [108, с. 56].

Сім'я як соціальний феномен, що склався у суспільстві, має для кожної окремої людини дуже велике значення і в самому суспільстві становить агалновизнану соціальну цінність. Варто погодитись із тими авторами, які вважають, що велике значення сім'ї, як соціального інституту робить її предметом пильної уваги багатьох наукових досліджень – соціологічних, педагогічних, правових тощо. Така увага обумовлюється багатьма обставинами. Навіть однієї, зазначають вони, буде достатньо, щоб підтвердити такий висновок. Зокрема, ні юристи, ні психологи, ні соціологи, педагоги не стануть заперечувати, що неналежне сімейне виховання, нехтування батьками своїми обов'язками значною мірою впливає на формування у дитини асоціальних поглядів, неприпустимої у правовому суспільстві протиправної поведінки, є причиною скоєння правопорушень [120, с. 29]. Однак, думається, що сім'я як соціальний інститут все ж залишає за собою високу персональну значимість для особистості. Виховна функція родини спрямована на формування і розвиток особистості дитини, на її соціалізацію, на підготовку дитини до широкого людського спілкування і співпраці у різноманітних колективах [239, с. 45].

Отже, на певному етапі формування особистості сім'я є першим і єдиним інститутом соціалізації [104, с.107]. Як зазначав В.М. Кормшиков, сім'я була, є, і буде провідним і незамінним фактором соціалізації особистості [67, с. 7]. І в цьому сенсі ми солідарні з О.Б. Сахаровим, який підкреслював, що «протягом певного періоду, доволі відповідального періоду становлення свідомості, волі та характеру, саме сім'ї належить у процесі виховання основна, провідна роль [175, с. 61]. У цьому сенсі можемо з упевненістю стверджувати, що тільки сім'я з позитивним морально-психологічним потенціалом спроможна до кінця виконати свій обов'язок перед суспільством із формування суспільно цінної особистості.

Право на виховання визначається науковцями як право батьків своїми діями впливати на дітей або на свій розсуд передавати їх на виховання і навчання [79, с.20]. В.О. Рясенцев розкриває право на виховання через можливість батьків приймати рішення і здійснювати заходи, необхідні для правильного форму-

вання особистості дітей, розвитку у них відповідних поглядів та звичок. На його думку, право на виховання включає ряд повноважень батьків, до яких належить правомочність на спілкування з дитиною, що дозволяє батькам бачити дитину, контролювати її вчинки, безпосередньо впливати на її свідомість [169, с. 155]. Вимоги щодо виховання своїх дітей, обов'язки щодо фізичного розвитку та навчання, підготовки до суспільно корисної праці визначають основний зміст особистих прав та обов'язків батьків з виховання дітей, зазначають В.П. Маслов та О.А. Пушкін [96, с. 134]. А.М. Белякова та Є.М. Ворожейкін розглядають право на виховання як таке, що включає комплекс заходів морального і правового характеру, які виявляються в турботі про стан здоров'я дитини, її психічний і розумовий розвиток. Сутність даного права складають різноманітні дії батьків, спрямовані на духовний розвиток дітей, формування їх особистості, лікування у разі хвороби, організацію літнього відпочинку, купівлю для них одягу тощо, а також влаштування їх в дитячі заклади [18, с. 208]. Д.М. Чечот під батьківськими правами розуміє надане законом право на особисте виховання дитини з моменту народження і до повноліття, право на представництво і захист інтересів дитини, право на витребування дитини від інших осіб, право на пенсійне забезпечення у випадку смерті повнолітніх дітей тощо [224, с. 155].

Разом з тим, незважаючи на індивідуальність підходу, право на виховання розкривається через можливість батьків впливати певними діями на поведінку, розвиток дитини. Якщо й існують певні розбіжності щодо тлумачення права на виховання, то висновок про те, що батьківське право та батьківський обов'язок щодо виховання дитини є головним особистим батьківським правом і обов'язком особистого характеру, був і продовжує залишатися одноставним.

Мету виховання, а правильніше сказати – ті бажані результати, досягти яких повинні намагатися батьки, виховуючи дітей, визначено законом. Зокрема, в ст. 150 СК України та у ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» наголошується, що виховання дитини має спрямовуватись на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини

до свідомого життя у суспільстві в душі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами [125]. Тобто всі дії батьків зводяться до виховання дитини як гідної особистості, гідного громадянина. Досягнути окресленої законом мети можна лише у тому разі, коли батьки розуміють, що права та обов'язки по вихованню представляють єдину систему, а не набір ізольованих один від одного привілеїв, одні із яких треба пам'ятати, а про інші забути; спрямовані, як відзначалося вище, на формування особистості дитини, і не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей. Знання своїх сімейно-виховних обов'язків, правових гарантій їх реалізації, відповідальності у випадку неналежного виконання – необхідні елементи у структурі батьківських прав. Права з виховання – дуже специфічні особисті права, оскільки значною мірою зазнають впливу моральних норм. Але говорити про те, що особисті права обумовлюються тільки моральними засадами було б неправильним. Як неправильно вести мову тільки про право на виховання, залишаючи поза увагою обов'язок з виховання. «Право, не забезпечене юридичним обов'язком інших осіб, стає юридичною пустушкою, а обов'язок без права безцільним, безадресним», – так визначав єдність прав-обов'язків С.С. Алексєєв [6, с. 125-126]. Продовжуючи таку конструкцію, З.В. Ромовська відзначала: «Не може вважатися правовим обов'язком те, виконання чого залежить від розсуду особи і не забезпечене правовою санкцією» [165, с.44]. Це твердження має безпосередньо відношення батьківських прав та обов'язків з виховання: важливо не тільки знати, що неналежна батьківська позиція викличе моральний осуд, важливо знати, що такі дії є порушенням, яке тягне за собою правові наслідки у вигляді певних санкцій відповідальності. Незважаючи на вільний розвиток особистого права як такого, що залежить від бажання носія, існують такі особисті відносини, які потребують правового регулювання, це в першу чергу, батьківські відносини, відносини виховання, підкреслює В.С. Тадевосян [194, с. 35-36]. Крім того, дуже важливо, щоб батьки усвідомлювали, що права їм надаються не

над дітьми, а заради інтересів дітей [79, с.147], інтересів їх правильного, належного виховання.

Нами вже наголошувалось, що право на виховання є ключовим, базовим у загальній системі батьківських прав та обов'язків. В основному поділяючи думку про те, що з'ясування сутності поняття «права на виховання» є завданням не простим, не можемо погодитись, що недоцільність виділення права на виховання із усієї сукупності батьківських прав обумовлена неможливістю чітко окреслити його межі [172, с.56]. З огляду на це, справедливим уявляється твердження, що «становище людини в суспільстві визначається не стільки визнанням «природних» прав, скільки межами їх використання» [128, с. 19]. Нам уявляється, що до такої думки варто дослухатись, і розкривати сутність батьківських прав та обов'язків шляхом визначення допустимих меж їх здійснення, звичайно ж, з огляду на передбачені законом права дитини. О.Й. Пергамент писала: «Батьківські права – це покладені державою обов'язки з виховання дітей. Тому ці права надаються лише на умовах їх належного виконання і можуть здійснюватися тільки в інтересах дітей. Ця мета ставить певні рамки і межі здійснення батьківських прав» [118, с. 6]. Продовжуючи свою думку, вона зазначала, що «батьки вільні у виборі засобів і методів виховання, але межі здійснення їх прав обмежені метою виховання [119, с. 178]. Таким чином, що межі здійснення батьками своїх прав обмежуються здійсненням тільки таких дій, які призводять до мети виховання – виховати дітей гідними членами суспільства. Іншими словами, межею здійснення батьківських прав та обов'язків буде виступати міра допустимої поведінки батьків при здійсненні особистого впливу на дитину та дії батьків, співмірні з вимогами педагогіки, нормами моралі, метою виховання. Ведучи мову про межі здійснення батьківських прав, О.М. Нечасва наголошувала, що «не можна забувати про те, що виховання повинно поєднувати міри заохочення та покарання. Тут немає і не може бути рецептів, скільки повинно бути відпущено того і другого на долю кожної дитини з урахуванням її віку, характеру, стану здоров'я. Однак загальновідомо, що і всездозволеність, яка не має меж, задоволення будь-яких запитів підлітка так само згубна, як і

безмірна суворість, постійна жорстокість, систематичні покарання» [116, с. 19]. «Межі здійснення батьківських прав,- підкреслював В.П. Шахматов, – визначені законом негативно: батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, піклуватися про їхній фізичний розвиток, навчання, захищати їх права та інтереси» [226, с. 141]. Такі висновки науковців ще раз підтверджують два аспекти цих правовідносин: перший – індивідуальність підходу кожного із батьків до виховання дітей; другий – різноманітність батьківських прав зумовлює і вибір батьками способів виховання, що викликає певні труднощі і у визначенні меж здійснення цих прав, і у визначенні чітких меж між правомірними і неправомірними діями батьків. Але складність зовсім не означає неможливості визначення таких меж, тим більше, що такі межі вже окреслені законом. На наш погляд, межі здійснення батьківських прав слід шукати в тих правових нормах, які передбачають позбавлення батьків батьківських прав з підстав, визначених ст.164 СК (тобто в цьому випадку маємо неправомірні дії батьків); межі здійснення батьківських прав визначені законом і у випадках окремого проживання батьків, коли участь одного із батьків у вихованні дитини або ж встановлення місця проживання дитини вирішується органами опіки та піклування, судом. Крім того, межі здійснення батьківських прав чітко виписані ст. 155 СК України, в якій встановлено загальні правила здійснення батьківських прав та виконання обов'язків [179].

Таким чином, мета, завдання та методи виховання (окреслені законом) не повинні сприйматися батьками з позицій спеціальних форм педагогічного впливу на дітей, що було б неправильним. Головне, щоб батьки розуміли: надмірна суворість або невимогливість щодо дітей, перекладення виховних функцій на інші інституції, відсторонення дітей від життя сім'ї, невміння користуватися заохоченням та покаранням, надмірне задоволення дитячих забаганок тощо – неправильний напрям їхнього виховання. Без розуміння цього обов'язок батьків піклуватися про виховання дітей залишається абстрактною декларацією [50, с. 101]. Батьківські відносини є окремим видом сімейно-правових відносин, і тому цілком закономірним є те, що на них поширюються

чинність положень, визначених ст.ст. 14, 15 Сімейного кодексу України. Зокрема, в них наголошується, що сімейні права і сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою і не можуть бути передані іншим особам. Обґрунтованість застосування цих правових норм у відносинах щодо здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків, які є особистими, не викликає жодних заперечень. Якщо ж мова йде про реалізацію своїх прав та обов'язків неповнолітніми батьками, то застосовується норма ст. 16 СК, за якою баба, дід дитини того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків. Крім того, при здійсненні батьками своїх прав та виконанні обов'язків беруться до уваги і загальні засади регулювання сімейних відносин, визначені ст.7 СК. Зокрема, сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; регулювання здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу; дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, установлених Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України тощо. У тому разі, коли особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовані Сімейним кодексом, вони регулюються відповідними нормами Цивільного кодексу України за умови, що це не суперечить суті сімейних відносин (ст. 8 СК).

Особливий характер батьківських прав та обов'язків зумовлює в свою чергу і певні умови їх здійснення, що сформульовані у законі як обов'язкові. Недотримання умов здійснення батьками прав та виконання обов'язків свідчатиме про порушення ними прав дитини і, відповідно, викличе певні правові наслідки у вигляді покладення на батьків санкцій відповідальності [111, с. 62].

Проте батьки не тільки вправі, але й зобов'язані виховувати своїх дітей. Тобто, надаючи батькам право на виховання, держава в той же час покладає на

них обов'язки здійснювати таке виховання належним чином, а саме в інтересах дітей.

Поняттям «інтереси дитини» охоплюється доволі широке коло правомочностей, якими діти наділені з огляду на своє народження і походження від батьків. Реалізуючи ці правомочності, батьки тим самим забезпечують у матеріальному виразі інтереси дітей, задовольняючи їх потреби, які змінюються з віком дитини. Але в будь-якому разі інтереси дітей є умовою належного виконання батьками своїх обов'язків щодо них. Іншими словами, інтересами дитини буде все те, що сприяє їх становленню та зростанню. На думку В.О. Рясенцева, під інтересами дитини слід розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які вимагаються від нового громадянина; у поняття інтересів включаються і належні матеріально-побутові умови життя дитини [169, с.153]. Л.А. Савченко під інтересами дітей розуміє інтереси їх правильного виховання, турботи про їх фізичний розвиток та навчання, підготовку до суспільно-корисної праці, формування з них гідних громадян [58, с.136]. Безумовно правий Є.М. Ворожейкін, який стверджував, що інтереси дитини не є раз і назавжди визначена категорією. Зміст даного поняття постійно змінюється. Він залежить від віку дітей, від стану їхнього розвитку. На його думку, «здійснення прав не в суперечності з інтересами дитини включає два критерії: об'єкт – співпадіння інтересів неповнолітнього з інтересами суспільства, нерозривність їх і підпорядкування перших другим; суб'єкт – відображає у змісті інтересу особисті якості індивіда» [36, с. 16].

Не підлягає сумніву той факт, що дитина певного віку і певного розвитку, тобто за природними показниками, не розуміє значення свого інтересу, своїх потреб, але це зовсім не означає, що інтересами таких дітей можна знехтувати. Як зазначає з цього приводу В.О. Рясенцев, визнання існування інтересів дитини зовсім не передбачає обов'язковості усвідомлення їх (інтересів) самою дитиною [169, с.153]. Інтерес дитини, яка є неповнолітнім суб'єктом правовідносин, характеризується тим, що він не усвідомлений самим суб'єктом, оскільки в силу на неповноліття дитина іще не здатна до оцінки своїх вчинків. Більше

того, він (інтерес дитини) може бути взагалі неправильно сприйнятий неповнолітнім суб'єктом. Відповідно поняття інтерес дитини формується самими батьками. Батьки, в свою чергу, повинні самі виявити інтерес дитини, визначити його і забезпечити свою поведінку з урахуванням його характеру і змісту [38, с. 180]. З цим важко не погодитись, оскільки такий стан речей впливає з того, що дитина іноді не в змозі оцінити тих благ, які встановлені і гарантовані їй державою. Наприклад, збереження за дитиною, над якою встановлено опіку, не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати (ч.2 ст. 247 СК), здійснення контролю органами опіки та піклування за цільовим витрачанням аліментів (ст. 186 СК), збереження дитиною правового зв'язку у разі її усиновлення з родичами померлого батька (визнаного недієздатним) (ч.2 ст.232 СК). Встановлення законом вимоги про здійснення батьківських прав та обов'язків в інтересах дитини не залишає ніяких винятків, при яких інше здійснення могло би бути виправданим. Але в той же час у розпорядженні батьків залишається право вибору способів здійснення права з таким розрахунком, щоб не порушуючи інтереси дитини, врахувати належним чином і свої батьківські інтереси.

Таким чином, інтереси дітей є фактором, який визначає загальну спрямованість діяльності батьків щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків, є критерієм, яким повинні керуватися батьки, здійснюючи свою виховну функцію, тим більше, що на цьому наполягає закон.

Нами вже підкреслювалось, що батьківські права є особистими правами, і тому невіддільні від особи батьків. Батьківство є невід'ємною категорією, яка закріплюється за ними з моменту запису про батьківство (материнство) в актових книгах записів про народження і внесення народження фізичної особи та її походження до Державного реєстру актів цивільного стану (п.2 Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні). Втратити такий правовий статус (батьківство) можна лише за наявності юридичних підстав – смерть дитини; позбавлення батьківських права; згода на усиновлення дитини. Фактичною

підставою втрати батьківського статусу вважається припинення батьками здійснення своїх обов'язків щодо дитини.

Якщо ж батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків, це може слугувати підставою покладення на них відповідальності, встановленої законом, а саме застосування такої санкції як позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України). Отже, в силу закону (ст. 164 Сімейного кодексу) батьки можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків з виховання дитини; жорстоко поведуться з дитиною; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; є хронічними алкоголіками або наркоманами; засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини. Позбавлення батьківських прав, вказував В.С. Гопанчук, – це така міра державного примусу, застосування якої при збереженні майнових обов'язків тягне за собою втрату батьками всіх прав, що виникають на підставі родинності з дитиною, а також деяке обмеження їхньої дієздатності, спрямованої на захист прав та інтересів дітей, перевиховання батьків і попередження правопорушень [40, с. 9]. Застосовуючи такі міри, держава втручається в дуже особистісну сферу і серйозно змінює становище дитини.

Позбавлення батьківських прав тягне за собою надзвичайні наслідки – повністю скасовуються права громадянина як батька. Так, особи, позбавлені батьківських прав, втрачають право на особисте виховання дитини, право на ви значення місця проживання дитини та ін. [106, с. 51]. Однак, стверджують науковці, і цілком погоджуємося з такими висновками, проблема правових наслідків позбавлення батьківських прав як раз і полягає в тому, що більшість батьків, які не виконують чи неналежним чином виконують свої обов'язки, цю міру розглядають як звільнення [80, с. 107]. Практичне підтвердження даної тези знаходить своє відображення у чинному законодавстві. Зокрема, відповідно до ст. 166 СК України батьки, позбавлені батьківських прав, повинні надавати дитині

матеріального утримання і відповідно до ст. 1183 ЦК України зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми. Таким чином, обов'язок батьків, позбавлених батьківських прав, відшкодувати шкоду є ще однією санкцією відповідальності, що передбачена уже цивільним законодавством.

Слід сказати, що положення про відшкодування шкоди особами, позбавленими батьківських прав, є новелою цивільного законодавства. І довгий час, багато відомих на сьогодні спеціалістів відкидали ідею притягнення батьків до відповідальності за шкоду, завдану дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав. На наш погляд, введення такої норми до цивільного законодавства є цілком обґрунтованим. Поява такої норми свідчить саме про наміри впливати на певну категорію батьків за допомогою цивільного законодавства [113]. Оскільки заподіяння шкоди є наслідком неправильного виховання в сім'ї (або його відсутності взагалі), то цілком виправданою є та обставина, що у разі заподіяння дітьми, батьки яких позбавлені батьківських прав шкоди, саме вони зобов'язані понести відповідне покарання. Щоб покарати батьків за їхню неправомірну поведінку, але однак і не порушити їхніх законних прав, законодавцем встановлено спеціальне правило - відповідальність за шкоду, завдану дитиною, покладається на батьків протягом трьох років після позбавлення батьківських прав від дня набрання законної сили рішення суду про позбавлення батьківських прав. Наприклад, якщо батьки були позбавлені батьківських прав рішенням суду від 1 січня 2004 року, а дитина завдала шкоду 15 травня 2007 року, то батьки позбавлені батьківських прав ні за яких умов не можуть бути притягнені до відповідальності; якщо ж, скажімо, заподіяння шкоди мало місце у будь-який час, але до 1 січня 2007 року, то відповідно до закону на них буде покладено обов'язок відшкодувати шкоду.

Таке становище речей, підкреслюють науковці, закономірне і базується на самій природі виховання як тривалого поступового процесу. Адже до моменту позбавлення їх батьківських прав, у них була реальна, гарантована дією закону можливість спілкуватися з неповнолітнім, а значить, і впливати на його

поведінку. Але, визначаючи правильність самої можливості притягнення до відповідальності осіб, позбавлених батьківських прав, підкреслює Ж.Л. Чорна, не слід обмежувати дію такої можливості введенням конкретних часових обмежень. Основним критерієм застосування цієї норми повинна бути наявність причинного зв'язку між неналежним виконанням особою її батьківських обов'язків в той момент, коли вона не була позбавлена батьківських прав і поведінкою неповнолітнього, результатом чого стало завдання шкоди [225, с.101-102]. Зокрема, рішенням Мостиського районного суду Львівської області до відповідальності за шкоду, завдану неповнолітнім викраденням грошових коштів, було притягнуто як співвідповідачів у справі батьків неповнолітнього заподіювача шкоди, які позбавлені батьківських прав [150].

Зміст відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав, за шкоду, завдану їхньою неповнолітньою дитиною, аналогічний змісту відповідальності батьків, які не втратили свого батьківського статусу. Для притягнення батьків, позбавлених батьківських прав, значення немає чи дитина малолітня, чи неповнолітня, перебуває під опікою чи піклуванням, передана в іншу сім'ю на виховання чи ні. Закономірно може виникнути питання: чому притягуються до відповідальності особи, які втратили щодо дитини усі свої права, а не фактичні вихователі? Закон однозначно дає відповідь – особи, позбавлені батьківських прав, не нестимуть відповідальності, якщо доведуть, що нанесена шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків (ст. 1183 ЦК України). Отже, вирішуючи питання про притягнення батьків позбавлених батьківських прав, до відповідальності за шкоду, завдану їхніми неповнолітніми дітьми, суд повинен встановити наявність вини батьків та причинний зв'язок між завданою шкодою та протиправною поведінкою. Якщо всі ці обставини буде встановлено та підтверджено у судовому засіданні, виноситься рішення про притягнення таких осіб до відповідальності. Крім того, батьки притягуються до відповідальності за власну вину, тому при виконанні ними обов'язку з відшкодування шкоди, вони не набувають права регресної вимоги до своєї дитини, як до безпосереднього заподіювача шкоди.

Отже, з огляду на ст. 1183 ЦК України, батьки зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану дитиною, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, протягом трьох років після позбавлення батьківських прав, якщо вони не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСІБ

З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

3.1. Цивільно-правова відповідальність обмежено дієздатних фізичних осіб та осіб, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними

Науковцями підкреслено, що головними учасниками, заради яких власне і створюються механізми цивільно-правового регулювання, виступають саме фізичні особи – люди, які є учасниками цивільних правовідносин. Крім того, самим існуванням ст.24 ЦК України підкреслюється природний характер поняття «людина» та її здатність брати участь в цивільних правовідносинах [168, с. 34].

Цивільна дієздатність є невід'ємною категорією, яка зумовлює можливість суб'єкта бути повноцінним учасником будь-якого цивільно-правового зобов'язання (як договірною, так і недоговірною), і визначається як здатність фізичної особи своїми діями набувати собі цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати собі цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання [209, с. 112]. Зміст цивільної дієздатності доволі широкий, оскільки включає в себе чималий спектр повноважень (правомочностей) фізичної особи – від набуття для себе власними діями цивільних прав і обов'язків, та аж до несення відповідальності за свої неправомірні дії.

Формування правової держави включає в себе складний і достатньо тривалий процес утвердження законності і правопорядку, росту і вдосконалення правосвідомості громадян. У свою чергу, правова держава бере на себе зобов'язання розвинути в цілому не тільки найвищі соціальні цінності: демократію, гуманізм, справедливість – але і стати практичним інструментом, який би забезпечував реалізацію фізичними та юридичними особами своїх прав, а також їхній захист у випадку порушення. Правове виховання починається із знання законів і передбачає використання цих законів у процесі господарської діяльності, цивільного обороту, зокрема і тоді, коли існують певні перешкоди у реалізації суб'єктивного права або коли це суб'єктивне право незаконно порушене. Ціннісне значення права пов'язано також з його значенням та роллю, здатністю задовольняти певні соціальні потреби, служити вирішенню задач, які стоять перед суспільством, державою, людиною. Цю особливість доволі точно і прикладно свого часу виразив С.С. Алексєєв, підкресливши, що «право це не тільки невідворотність, необхідність, але і своєрідний соціальний «капітал», те, що потрібно з максимальною ефективністю використовувати для вирішення задач [5, с. 36]. Соціальна цінність права полягає і в тому, що воно не просто система юридичних норм, а складова частина нормативної системи суспільства як складного соціального організму. Встановлюючи правила поведінки, право, як закономірне явище, є соціальним благом для суспільства та його членів. Таким благом, «цінністю», зазначав І.М. П'ятилетов, варто вважати і закріплені в ЦК норми про обмеження дієздатності осіб, які зловживають спиртними напоями та наркотичними речовинами. Свою позицію автор обґрунтував наступним: здійснення громадянами прав і свобод не повинно наносити збитків інтересам суспільства і держави, правам інших громадян, а також тим, що здійснення прав і свобод невіддільно від виконання громадянином своїх обов'язків [127, с. 9]. Всі ці положення знайшли своє відображення в Основному законі незалежної України – Конституції України [66]. Тому можна стверджувати, що в світлі цих конституційних положень посилюється роль і значення норм, що передбачають обмеження дієздатності осіб, які зловживають спиртними напоями і нар-

котичними речовинами і ставлять в скрутне матеріальне становище членів своєї сім'ї. Застосування норм щодо обмеження дієздатності не тільки забезпечує захист суб'єктивних прав громадян, але одночасно виступає і в якості засобу боротьби з пияцтвом, сприяє попередженню антигромадських вчинків і порушень правопорядку [68, с. 125]. При належній реалізації задекларованих у законі норм можна було б вести мову про те, що правила закріплені ЦК України, спрямовані в першу чергу на захист інтересів сім'ї та дітей, можуть виконувати і більш широку соціальну функцію. Вони могли б сприяти зміцненню трудової дисципліни, попередженню злочинності й інших правопорушень і в цьому сенсі їх значення виходило б за межі захисту не тільки цивільних прав окремих громадян, але і охоплювало б вирішення найважливіших соціальних задач держави і суспільства в цілому. Таким чином, соціальна цінність норм права, які встановлюють порядок обмеження дієздатності фізичних осіб, які зловживають спиртними напоями, наркотичними речовинами, токсичними засобами, полягає в тому, що цей інститут забезпечує захист прав та інтересів сім'ї та дітей, сприяє боротьбі з правопорушеннями і злочинністю, причинами яких значною мірою є пияцтво та наркоманія.

За загальним правилом цивільна дієздатність (як і правоздатність) фізичної особи припиняється її смертю. Однак законом встановлено, що за життя фізичної особи її дієздатність у певних випадках може бути обмежена. У цивілістичній літературі під обмеженням дієздатності розуміють заборону громадянинові на підставі рішення суду самостійно укладати правочини, пов'язані з розпорядженням майном, одержувати заробітну плату, пенсію або інші види доходів [211, с. 58]. Ми вважаємо, що є необхідність більш широкого тлумачення поняття обмеження дієздатності. Отже, під обмеженням дієздатності ми розуміємо позбавлення судом фізичної особи права без згоди піклувальника продавати, дарувати, заповідати, обмінювати, купувати майно, а також вчиняти інші правочини щодо розпорядження майном за винятком дрібних побутових. Обмеження дієздатності включає і позбавлення фізичної особи без згоди піклувальника безпосередньо самому отримувати заробітну плату, пенсію й інші види

доходів: авторський гонорар, винагороди за відкриття, винаходи, раціоналізм-торські пропозиції, суми, належні за виконання робіт за договором підряду, різні соціальні виплати тощо. Обмеження дієздатності поширюється лише на цивільну дієздатність. Це обмеження полягає не у забороні безпосередньо самому громадянину здійснювати дії зі здійснення своїх цивільних прав, а в необхідності отримання на здійснення дії згоди піклувальника. Згода піклувальника, таким чином, виступає як складовий елемент поняття обмеження дієздатності. Уявляється, що обмеження дієздатності громадянина не повинно означати вчинення правочинів й інших розпорядчих дій грошовими коштами і належним йому майном самим призначеним піклувальником. Таким чином, обмеженням дієздатності обмежується право самостійно розпоряджатися грошовими коштами і майном, а також право здійснювати цивільні правочини майнового характеру. Обмежено дієздатна особа може набути цивільних прав своїми діями, проте ці дії обмежені по відношенню вказаних у законі прав. Обмеження полягає у тому, що такі дії повинні бути узгоджені з піклувальником. Якщо згоди на їх вчинення не отримано, то особа, обмежена в дієздатності, самостійно їх вчинити не може. Отже, обмеження дієздатності проявляється: в обмеженні розпорядчої волі громадянина у встановленому порядку; у вчиненні дій із здійснення своїх прав тільки зі згоди призначеного піклувальника; у праві вчиняти самостійно (без згоди піклувальника) тільки дрібні побутові правочини.

Виходячи із положень цивільного, цивільного процесуального законодавства України, обмежити фізичну особу в цивільній дієздатності можливо лише за рішенням суду за наявності підстав, визначених ст. 36 ЦК України. В якості таких підстав передбачено: наявність у особи психічного розладу, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і як наслідок такого зловживання – скрутне матеріальне становище сім'ї, а також інших осіб, яких така особа за законом зобов'язана утримувати (ст. 36 ЦК України) [215]. Так, Калуським міськрайогонним судом Івано-Франківської області було ухвалено рішення про обмеження дієздатності фізи-

чної особи на підставі того, що є інвалідом першої групи з дитинства (довідка Івано-Франківської ЛТЕК) та страждає на психічний розлад, не може самостійно та раціонально використовувати свою пенсію [141]. Лубенським міськрайонним судом Полтавської області було ухвалено рішення про обмеження фізичної особи у цивільній дієздатності на підставі того, що особа зловживала спиртними напоями [148]. Виносячи рішення про обмеження дієздатності фізичної особи, суд керується наступними положеннями. Так, психічними розладами є розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті (ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Наприклад, психічним розладом є легкий депресивний епізод, соціальні фобії, розлади адаптації тощо. До алкогольних напоїв віднесено горілку, лікєро-горілчані напої, виноробну продукцію, пиво та інші напої міцністю понад 1,2 % об'ємних одиниць, одержані шляхом спиртового бродіння цукровмісних матеріалів або виготовлені з використанням спирту етилового, коньячного, виноградного та плодового (п.1 Указу Президента України «Про державну монополію на виробництво і обіг алкогольної та тютюнової продукції № 748/99 від 28 червня 1999 р.). Наркотичними засобами визнаються включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними (ст. 1 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів»). Токсичні речовини – це речовини чи відходи, які при проникненні всередину організму можуть спричинити затяжні чи хронічні захворювання, виключно ракові захворювання (Перелік небезпечних властивостей, затверджених наказом Міністерства екології та природних ресурсів № 165 від 16 жовтня 2000 року. [217, с. 158].

Слід також звернути увагу на те, що для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо повинно бути систематичним і тягти за собою значні витрати коштів на придбання таких речовин, внаслідок чого сама особа,

її сім'я чи інші особи, яких вона за законом зобов'язана утримувати, опиняються у скрутному матеріальному становищі. Інакше кажучи, зловживанням спиртними напоями чи наркотичними засобами, що дає підстави для обмеження дієздатності фізичної особи, є таке надмірне чи систематичне їх вживання, яке знаходиться у протиріччі з інтересами його сім'ї і тягне за собою непомірні витрати грошових коштів на їх придбання, чим викликає матеріальні проблеми і ставить сім'ю в тяжке становище. Наявність у інших членів сім'ї заробітку чи інших доходів не є підставою для відмови в задоволенні клопотання заявника, якщо сім'я не отримує від особи, що зловживає спиртними напоями чи наркотичними речовинами необхідних засобів, або ж змушена утримувати його повністю чи частково.

Тільки за наявності вказаних підстав суд вправі ухвалити рішення про визнання фізичної особи обмежено дієздатною. Підстави для обмеження дієздатності повинні існувати в момент звернення до суду [220, с. 402]. Якщо вони існували в минулому (наприклад, громадянин припинив зловживати і не ставить себе і свою сім'ю в тяжке матеріальне становище), то громадянин не може бути обмежений в дієздатності. Неприпустимо обмеження дієздатності у профілактичних цілях, оскільки це є грубим порушенням прав громадян.

Разом із заявою про визнання фізичної особи обмежено дієздатною в обов'язковому порядку повинні бути подані докази, які підтверджують наявність у особи психічного розладу або факти зловживання спиртними напоями тощо. Наприклад, для доведення наявності психічного розладу необхідно подати до суду довідки про стан здоров'я особи, виписку з її історії хвороби та інші довідки, видані лікувальними закладами. Підтверджувати зловживання особами спиртними напоями, токсичними речовинами чи наркотичними засобами тощо можуть, зокрема, відповідні акти органів внутрішніх справ, громадських організацій. Але все ж таки найбільш вагомим доказом наявності в особи психічного захворювання чи зловживання повинно бути перебування фізичної особи, щодо до якої порушено справу про визнання її обмежено дієздатною, на обліку в психо-неврологічному, наркологічному диспансерах. Таким чином, зловживан-

ня громадянина спиртними напоями як підстава обмеження дієздатності пов'язане з обов'язковою наявністю у нього алкогольного захворювання. В той же час уявляється доцільним передбачити на рівні закону обов'язкове направлення судами всіх громадян, щодо яких порушена справа за ст. 36 ЦК України, на обстеження в наркологічний лікувальний заклад з метою виявлення і лікування алкоголізму. Якщо людина хворіє на хронічний алкоголізм, одними правовими засобами, зокрема обмеженням дієздатності, його невилікувати. Відчутні результати в боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом можуть бути досягнуті лише при комплексному застосуванні вихованих, правових, медичних та інших засобів впливу [111, с. 140].

У предмет доказування у справах про обмеження дієздатності повинна входити сукупність наступних юридичних фактів: наявність сім'ї у громадянина; зловживання спиртними напоями, чи наркотиками; створення важкого матеріального становища сім'ї в результаті зловживання спиртними напоями і наркотиками. Обов'язковим є також встановлення наявності власних доходів чи майна у осіб, які зловживають спиртними напоями чи наркотичними засобами, так як без цього обмеження може виявитися безпредметним [202,с.18]. Досліджуючи матеріали справи, суд повинен не тільки встановити факти зловживання спиртними напоями і наркотичними речовинами і скрутного матеріального становища сім'ї, але і встановити причинний зв'язок між ними: зловживання спиртними напоями і наркотичними речовинами дійсно потягло погіршення матеріального становища сім'ї, тяжке матеріальне становище є результатом такого зловживання. Важливою особливістю при вирішенні цих справ є й та обставина, що факти повинні існувати на момент розгляду справи. Ми погоджуємося з позицією тих науковців, які наполягають: факти, що існували в минулому і які припинили існування не можуть бути підставою для звернення із заявою про обмеження дієздатності громадянина [127, с. 34 –35].

Такі основні моменти щодо вирішення питання про обмеження дієздатності фізичної особи у судовому порядку.

Загальновідомо, що кожна фізична особа наділена певними правами і обов'язками, в т.ч. й у цивільних відносинах, здійснення яких гарантується державою. Не є винятком з цього і дещо специфічна категорія осіб, чия дієздатність обмежена. Саме до такої категорії громадян закон передбачає спеціальні міри охорони їхніх особистих та майнових прав і інтересів, які полягають у необхідності надання їм допомоги у здійсненні юридичних дій і реалізуються через інститут опіки та піклування. З точки зору цивільного-правового регулювання цієї категорії відносин, опіку та піклування можна визначити як систему заходів, спрямованих на забезпечення особистих і майнових прав та інтересів повнолітніх осіб, які за віком чи станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Іншими словами, інститут опіки та піклування спрямований на доповнення відсутньої або недостатньої дієздатності фізичних осіб.

Отже, прийняття судом рішення про обмеження дієздатності тягне за собою певні правові наслідки, першим серед яких є встановлення над такою особою піклування і призначення піклувальника. З огляду на це обмежено дієздатна особа самостійно може вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, можуть вчинятися обмежено дієздатною особою тільки за згодою піклувальника, який призначається судом. Одержання заробітку, пенсії, стипендії чи інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними теж віднесено до компетенції піклувальника (ст.37 ЦК України) [215].

Таким чином, обмеження дієздатності полягає у забороні фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно здійснювати правочини з розпорядження майном, самостійно отримувати заробітну плату, пенсію, стипендію, інші види доходів та розпоряджатися ними. Тобто обмеження дієздатності фізичної особи спрямовується лише на здатність укладати правочини і жодним чином не впливає на її здатність відповідати за завдану іншим особам шкоду. Такий висновок дозволяє зробити ч.5 ст.37 ЦК України, де зазначено, що особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно відповідає за

порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, завдану нею іншій особі. У зв'язку з цим ми погоджуємося з тими науковцями, які стверджують, що обмеження дієздатності фізичної особи спрямоване лише на здатність укласти правочини, проте ніяким чином не впливає на її деліктоздатність [215].

Тому обмежено дієздатні особи несуть відповідальність за завдану шкоду на рівні з іншими суб'єктами (учасниками) цивільно-правових відносин. Це закріплено ст. 1185 ЦК України, яка наголошує, що шкода, завдана фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, відшкодовується нею на загальних підставах. Такими загальними підставами буде вчинення обмежено дієздатною особою цивільного правопорушення (делікту), внаслідок чого має місце завдання шкоди іншій особі. Притягуючи обмежено дієздатної особи до цивільно-правової відповідальності, беруться до уваги й інші елементи правопорушення, а саме: протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між завданою шкодою та поведінкою фізичної особи, дієздатність якої обмежена, та її вина.

Відповідаючи за шкоду, завдану іншим особам, обмежено дієздатний громадянин несе відповідальність за власну протиправну поведінку, за ті дії, які не можуть контролюватися з боку піклувальника, і не є сферою його впливу. Своїх правових обов'язків піклувальник не порушує, і тому не виступає суб'єктом цього деліктного зобов'язання.

Варто також підкреслити, що можуть мати місце випадки, коли шкоду спільно завдано діями декількох осіб, в числі яких – обмежено дієздатна особа. Незалежно від суб'єктного складу (заподіювачі шкоди лише обмежено дієздатні особи; чи разом дієздатні та обмежено дієздатні особи), вони нестимуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Нагадаємо, що спільною вважається шкода як неподільний результат неправомірних дій або бездіяльності двох і більше осіб. Зміст солідарної відповідальності полягає у тому, що потерпілий має право вимагати відшкодування завданої шкоди частково або в повному обсязі як від усіх осіб, які спільними діями або бездіяльністю

завдали шкоди разом, так і від будь-кого з них окремо (ч.1 ст.543 ЦК). При цьому особа, яка відшкодувала завдану шкоду повністю, має право зворотньої вимоги до кожного з решти заподіювачів шкоди у рівній частці за вирахування частки, яка припадає на нього за правилами ч.1 ст.544 ЦК України.

Зрозуміло, що у випадках, коли шкода завдана спільними діями (без діяльністю) обмежено дієздатного громадянина та недієздатним, нести відповідальність перед потерпілим буде лише особа, дієздатність якої обмежена. Таким чином, наявність рішення суду про обмеження дієздатності фізичної особи не звільняє її від відповідальності за шкоду, завдану третім особам [201, с. 92]. Вона виступає самостійним суб'єктом відшкодування шкоди і несе відповідальність на загальних підставах. Піклувальник обмежено дієздатної особи до відповідальності не притягується.

Аналіз змісту ст.1185 ЦК дозволив сформулювати наступні висновки: обмежити в цивільній дієздатності можна як повнолітніх осіб, так і неповнолітніх віком від 14 до 18 років, якщо вони працюють і зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами; у разі завдання шкоди фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, суд не враховує чи шкоду завдано у стані алкогольного сп'яніння, чи ні: у будь-якому випадку мають місце наслідки, передбачені ст. 1185 ЦК; якщо особа, цивільна дієздатність якої обмежена, завдала шкоду спільно з іншими особами (дієздатними), то вони спільно несуть перед потерпілим солідарну відповідальність за правилами ст. 1190 ЦК.

Відповідно до ст. 1186 ЦК України дієздатна фізична особа, яка завдала шкоди в такому стані, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) могла керувати ними, не відповідає за завдану шкоду. Наприклад, фізична особа була в стані шоку, сильного душевного хвилювання, раптово втратила свідомість тощо. Така особа не нестиме відповідальності за шкоду, оскільки в її діях відсутня вина. Доказом відсутності вини є висновок судово-психіатричної експертизи, в якому чітко повинна бути сформульована відповідь на питання: чи міг дієздатний заподіювач шкоди в момент її завдання усвідомлювати значення

своїх дій та керувати ними. Наприклад, Костянтинівським міськрайонним судом Донецької області ухвалено рішення про відшкодування шкоди, завданої у стані алкогольного сп'яніння. Крім того, було з'ясовано, що особа страждає на хронічну душевну хворобу у вигляді параноїчної шизофренії безперервного типу течії зі стійким емоційно-вольовим дефектом особистості. У суді доведено, що відповідач сам довів себе до стану, коли не усвідомлював значення своїх дій, оскільки вживав алкоголь щоденно, і тому визнаний таким, що повинен відшкодувати завдану шкоду [146].

У разі підтвердження факту відсутності усвідомлення своєї поведінки (вини) суд звільняє особу від відповідальності за завдану шкоду [203, с. 11]. Однак особа не звільняється від відповідальності за завдану шкоду, якщо вона сама себе призвела до такого стану вживанням алкоголю, наркотичних чи токсичних речовин. За таких обставин вона буде нести відповідальність за завдану іншим особам шкоду на загальних підставах. Разом з тим, захищаючи насамперед інтереси потерпілого, суд, враховуючи матеріальне становище потерпілого, а також заподіювача шкоди, може постановити рішення про відшкодування шкоди особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій, частково або в повному обсязі (ч. 1 ст. 1186 ЦК України). У результаті алкогольного сп'яніння гр. А. було нанесено тілесних ушкоджень середнього ступеню тяжкості гр. В. Сквирський районний суд Київської області у своєму рішенні вказав, що особа (відповідач) сама себе довела до стану, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними, і тому повинна відшкодувати шкоду завдану здоров'ю позивача [157]. Так, рішенням Вінницького міського суду Вінницької області було зобов'язано особу, яка, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, скоїла ДТП, внаслідок чого сталася затримка пасажирських та вантажних потягів на перегоні Тюшки-Вінниця, відшкодувати шкоду у розмірі 16 тис. 388 грн. 20 коп. [135]. Рішенням Рогатинського районного суду Івано-Франківської області зобов'язано відшкодувати майнову та моральну шкоду, яку було завдано позивачеві діями відповідача, що перебував у стані алкогольного сп'яніння і вчинив таємне викрадення чужого майна [155].

На практиці трапляються випадки завдання шкоди особою, яка не усвідомлювала значення своїх та не могла керувати ними внаслідок психічного розладу або недоумства, проте не визнана у судовому порядку недієздатною. Наявність психічного розладу або недоумства свідчить про відсутність в діях такої особи вини, а отже, і про неможливість покладення на неї відповідальності. Тому відповідно до ч. 2 ст. 1186 ЦК України, суду надано право постановити рішення про відшкодування шкоди, завданої такою особою, її чоловіком (дружиною), батьками, повнолітніми дітьми. Проте відповідальність зазначених осіб наставатиме тільки за умов, якщо вони: є повнолітніми та працездатними; проживали разом з цією особою; знали про її психічний розлад чи недоумство [216, с. 955]. Миколаївським районним судом Львівської області було ухвалено рішення про відшкодування шкоди матір'ю відповідача, оскільки вона, знаючи про психічний розлад свого сина, не вжила заходів щодо запобігання шкоді. Протиправна поведінка відповідача виявилася у заподіянні середньої тяжкості тілесних ушкоджень, що спричинило позивачеві тривалий розлад здоров'я [149]. Аналогічне рішення було ухвалено Синельниківським міськрайонним судом Дніпропетровської області про притягнення до цивільно-правової відповідальності матері заподіювача шкоди, яка, будучи обізнаною про розлади психічного стану сина, придбала йому мотоцикл – джерело підвищеної небезпеки, усвідомлюючи, що останній не має права на керування будь-яким транспортним засобом та взагалі не знає правил безпеки дорожнього руху [156]. На батьків заподіювача шкоди було покладено обов'язок її відшкодування і рішенням Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області [142].

3.2. Особливості цивільно-правової відповідальності недієздатних осіб

Встановлюючи таку цивільно-правову категорію як правоздатність, держава тим самим не тільки окреслює коло прав і обов'язків, які можуть мати

фізичні особи, а й бере на себе обов'язок не втручатися безпідставно в ці права, не відчужувати їх та захищати від будь-яких порушень, а також притягувати до відповідальності тих фізичних осіб, які не виконують належних їм цивільно-правових обов'язків. Таким чином, цивільна правоздатність – це не тільки здатність фізичних осіб мати цивільні права і обов'язки, а й обов'язок держави гарантувати своїм громадянам певне коло цивільних прав. Якщо ж держава відмовиться від зазначених обов'язків або не матиме змоги їх виконати, то цивільна правоздатність виявиться незахищеною, такою, що тільки проголошується, без гарантійного її забезпечення [211, с. 49].

На відміну від правоздатності, яка гарантує фізичній особі можливість мати цивільні права і обов'язки незалежно від її волі, цивільна дієздатність пов'язана з активним волевиявленням. Якщо для набуття більшості особистих немайнових прав достатньо лише факту народження, то інші права набуваються або успадкуванням, або внаслідок укладання договорів дарування, купівлі-продажу, позики та інших. Зазвичай такі права набуваються юридичними діями (правочинами). Для того, щоб вільно виявити свою волю, підкреслює І.А. Бірюков, особа повинна бути волєздатною, тобто здатною самостійно оцінювати ті життєві ситуації, в яких вона опинилась, приймати адекватні рішення щодо виходу з них, самостійно нести відповідальність за свої юридичні дії [209, с. 84]. Для таких осіб більшість життєвих ситуацій не викликають ніяких проблем. Якщо ж особа не володіє або володіє недостатньою волєздатністю, то її дії, як правило, не мають юридичної сили. Здатність здійснювати права і обов'язки, у зазначеному розумінні виникає не одразу після народження, а поступово, залежно від досягнення фізичною особою певного віку. Крім того, дієздатність може негативно впливати стан здоров'я фізичної особи, її можливість розуміти значення і наслідки своїх дій, здатність керувати ними, протиправність поведінки самої особи. З практичної точки зору вкрай важко визначити, волєздатна особа чи ні. Законодавець допомагає вирішувати ці проблеми шляхом установлення цивільно-правової категорії – дієздатності. У цивільному законодавстві це поняття визначається як здатність фізичної особи

своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати; також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та відповідати у разі їх невиконання [215].

Здатність особи відповідати за свої протиправні винні дії є елементом цивільної дієздатності. За цивільним законодавством такою здатністю не наділені особи, визнані судом недієздатними. В силу ст. 39 ЦК України, фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [215]. Інакше кажучи, закон враховує не всі хвороби, а лише ті, які не дають можливості громадянину розуміти значення своїх дій або керувати ними. До таких захворювань закон відносить психічні хвороби, що призводять до стійкого психічного розладу, внаслідок чого фізична особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Згідно чинного законодавства тяжким психічним розладом вважається порушення психічної діяльності функціонального характеру (затмарення свідомості, порушення адаптації та сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті), які позбавляють особу здатності адекватно усвідомлювати оточуючу дійсність, оцінювати свій психічний стан і поведінку (ЗУ «Про психіатричну допомогу»). Це означає, що наявність у фізичної особи стійкого психічного розладу тягне за собою нездатність усвідомлювати нею значення своїх дій та (або) керувати ними, оскільки у неї відсутні такі психічні якості, як воля та вина. Тому фізична особа, яка визнана відповідно до цивільно-процесуального законодавства недієздатною, втрачає деліктоздатність, тобто здатність відповідати за завдану шкоду.

Окреслюючи загальні положення щодо визнання фізичної особи недієздатною, ми погоджуємося із тими фахівцями, які наголошують, що метою інституту визнання фізичної особи недієздатною є не тільки захист інтересів такої особи, яка може поставити себе в тяжке матеріальне становище шляхом укладання правочинів і здійснення інших цивільно-правових дій, але і захист прав та інтересів інших осіб [209, с. 91].

Недієздатними може бути визнано як повнолітніх осіб, так і осіб у віці від 14 до 18 років. Порядок визнання фізичної особи недієздатною врегульовано цивільним процесуальним законодавством. Зокрема, відповідно до ч.3 ст.238 ЦПК, у заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними[218]. Встановлення хронічної хвороби, недоумства, іншого тяжкого захворювання, що спричинили стійкий розлад психіки, належать до компетенції відповідних медичних закладів. Саме тому обставини, що свідчать про наявність психічної хвороби, повинні бути підтвердженні відповідними документами: довідкою про стан здоров'я, випискою з історії хвороби та інші документи, видані лікувально-профілактичними закладами. Крім того, відповідності до ст. 239 ЦПК, суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи повинен призначити для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Метою проведення судово-психіатричної експертизи є з'ясування наявності чи відсутності підстав для визнання фізичної особи недієздатною, а саме: встановлення наявності чи відсутності психічного розладу в особі, з'ясування чи є психічний розлад здоров'я конкретної особи стійким і хронічним або тимчасовим, а також визначення ступеня впливу цього розладу на здатність особи розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними [112, с.516]. Іншими словами, в ухвалі суду про призначення експертизи, на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання: чи хворіє дана фізична особа на психічну хворобу; чи розуміє вона значення своїх дій та чи може керувати ними. У виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження експертизи, суд в судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу. Підстави та порядок проведення судово-психіатричної експертизи врегульовано наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про порядок проведення судово-психіатричної ек-

спертизи» № 397 від 8 жовтня 2001 р. Слід підкреслити, що на відміну від психічного розладу, наявність якого у особи може стати підставою для обмеження її цивільної дієздатності, для визнання фізичної особи недієздатною, психічний розлад повинен бути одночасно хронічним і стійким, і особа повинна не усвідомлювати значення своїх дій. При цьому діагноз про наявність у особи як психічного розладу, так і стійкого психічного захворювання не може базуватися лише на незгоді особи з існуючими у суспільстві політичних, моральних, правових, релігійних, культурних цінностей або на будь-яких інших підставах, безпосередньо не пов'язаних із станом її психічного здоров'я. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання рішенням суду законної сили. Рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною позбавляє цю особу можливості бути повноцінним учасником цивільних відносин, оскільки вона втрачає ряд цивільних прав: можливість самостійно вчиняти будь-які правочини та ряд обов'язків, серед яких обов'язок відшкодовувати шкоду, завдану іншим особам. Наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області визнав фізичну особу недієздатною, оскільки із матеріалів справи випливало, що вона тривалий час хворіє на тяжку психічну хворобу у формі олігофренії та ДЦП, є інвалідом 1 групи підгрупи «Д» з 4.04.2011 р. довічно та потребує постійного стороннього догляду [133].

У відповідності до ст. 1166 ЦК України підставою для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди є її винна протиправна поведінка. Дії душевнохворого чи слабоумного заподіювача шкоди, визнаного недієздатним, не можуть розцінюватися як винні і такі, що засуджуються суспільством. Правильною з цієї точки зору уявляється позиція М.С. Малєїна, який відзначав, що у недієздатного суб'єкта відсутня свобода вибору варіантів поведінки, відсутнє заперечення суспільних інтересів; його поведінка може бути небезпечною, але суб'єктивно бездоганною, і тому не повинна викликати негативної оцінки суспільства і тягти накладення відповідальності. У протилежному випадку право перестало б бути регулятором і стимулятором вольових суспільних відносин [94, с. 156]. Саме

тому зазначені суб'єкти виключені із числа осіб, зобов'язаних відшкодувати завдану шкоду за ст. 1166 ЦК України. Умови відшкодування завданої ними шкоди регулюються спеціальною нормою – ст. 1184 ЦК України.

Коли відшкодування шкоди не ставиться законом в залежність від наявності вини в діях правопорушника, на недієдатних можливо покладення обов'язку з відшкодування шкоди, вважала Т.В. Блінова [26, с. 100]. При цьому визнання їх зобов'язаними відшкодувати шкоду слугує з одного боку, виразом державного примусу, реакцією у відповідь держави на неправомірну поведінку недієдатного. Те, що завдання шкоди недієдатним є протиправним, на її погляд, не викликає сумнівів [26, с. 100]. З такою позицією погодитись важко. Так, дійсно узобов'язаннях, пов'язаних із відшкодуванням завданої шкоди, законодавець притримується системи генерального делікту, в силу якого будь-яке завдання шкоди вважається протиправним, за винятком випадків, коли особа була уповноважена на таку дію. Сутність генерального делікту, підкреслюють цивілісти, полягає в тому, що шкода, незалежно від того, кому і ким завдана, в чому б вона не виражалася, підлягає відшкодуванню, крім випадків, прямо передбачених законом. Склад генерального делікту зазначений у ст.1166-1168 ЦК України у вигляді загальних підстав відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду. Особливості такої відповідальності виявляються у спеціальних деліктах [219, с. 406]. Більш прийнятною вважається точка зору С.С. Алексєєва, який вважав, що покладення на недієдатних внаслідок душевної хвороби чи недоумства осіб обов'язку відшкодувати шкоду є іншою правовою формою, ніж відповідальність, а саме: відновлення майнового становища потерпілого, мірою його захисту [4, с. 173]. Така міра полягає в усуненні шкоди, що настала внаслідок неправомірної поведінки недієдатного, за рахунок майна самого недієдатного. В юридичній літературі зустрічається думка, що саме у зв'язку з вищенаведеним, недієдатний громадянин може бути суб'єктом зобов'язання з відшкодування шкоди при безпідставному набутті чи збереженні майна. Подібного роду зобов'язання виникають за загальним правилом незалежно від вини боржника. Відповідно, і недієдатний боржник не

позбавляється обов'язку повернути майно власнику. Його нездатність усвідомлювати скоювані дії призводить лише до того, що належний йому обов'язок виконує опікун за рахунок майна самого недієздатного [26, с. 101]. Проте відшкодування завданої шкоди саме діями недієздатної особи, кардинально відрізняється від названого виду зобов'язання. Рішенням Бучацького районного суду Тернопільської області відшкодування шкоди, завданої здоров'ю позивача діями відповідача, який є інвалідом II групи і є розумово відсталим, покладено на законних представників. У ході судового розгляду було встановлено, що особа, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння в стані неосудності і в даний час страждає аномалією розвитку у вигляді легкої розумової відсталості (глибока дебільність), що позбавляє його здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними, до нього застосовані примусові заходи медичного характеру. Цивільний позов задоволено за рахунок опікуна – відповідача у справі [134].

В цілому, не виключається можливість визнання недієздатного громадянина зобов'язаним відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, так як ст. 1187 ЦК України не ставить виникнення такого обов'язку в залежність від вини заподіювача. Між тим правознавці, які досліджували питання відповідальності за шкоду, завдану недієздатними, єдині в тому, що такі особи не можуть відповідати за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки [196, с. 149]. Дане положення пояснюється ними тим, що недієздатні не є суб'єктами цивільної відповідальності взагалі, і відповідальності за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, зокрема [197,с.11]. Раніше нами підкреслювалось, що відшкодування безвинно завданої шкоди, не є видом цивільно-правової відповідальності. Тому наведені аргументи прихильників цієї позиції не можуть бути нами сприйняті. Інших же доказів на користь запропонованої точки зору автори не пропонують.

Раніше чинне законодавство ставило можливість відшкодування шкоди володільцем джерела підвищеної небезпеки в залежність від його діяльності з експлуатації такого джерела. Недієздатний громадянин хоча і може бути власником джерела підвищеної небезпеки (наприклад, в результаті спадкування),

але не здатний, в силу хворобливості психіки здійснювати його експлуатацію. Практично володільцем такого засобу, зобов'язаним відшкодовувати таку шкоду, виступає інша особа, яка користується ним на інших підставах. Тому до законодавства було внесено відповідні зміни, за якими до числа підстав звільнення володільців джерела підвищеної небезпеки від відповідальності за завдану включено правову норму про те, що джерело підвищеної шкоди вийшло із володіння власника не за його виною, а в результаті протиправних дій третіх осіб. Разом з тим, ми вважаємо, що правова норма, яка звільняє від відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, не є завершеною з точки зору юридичної конструкції. Тому для більш чіткої правової регламентації даного виду зобов'язань, пропонуємо ст. 1187 ЦК України доповнити ч. 6 такого змісту: «Особа, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, не відповідає за завдану шкоду, якщо буде встановлено, що вона визнана у встановленому законом порядку недієздатною внаслідок душевної хвороби чи недоумства».

Специфіка становища фізичних осіб, визнаних недієздатними внаслідок душевної хвороби чи недоумства як суб'єктів цивільного права, вимагає зупинитися ще на одному аспекті питання. Нездатність таких осіб розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними свідчить про відсутність у них здатності нести самостійну правову відповідальність. Як уже підкреслювалось, в цьому сенсі вони невідліктоздатні. Проте ця теза повною мірою не відображає особливості правового становища таких фізичних осіб. Важливо відзначити те, що недієздатний наділений здатністю мати лише ті права та обов'язки, які не вимагають його особистої участі. Правова ж відповідальність носить глибоко особистий характер і виникає як наслідок власних винних дій. Поведінка недієздатних завжди розцінюється як невинна і така, що не може потягти відповідальності. Тому ці фізичні особи взагалі не наділені здатністю бути суб'єктом відповідальності. Недієздатні не тільки невідліктоздатні в сенсі не здатні нести відповідальності, але і неправоздатні, так як вони не здатні бути наділеними обов'язками з відшкодування шкоди в порядку цивільно-правової відпові-

дальності. У зв'язку з цим правомірним уявляється вислів Я.Р. Веберса про те, що законодавство передбачає не поповнення дієздатності недієздатних, а звагалі виключає їх здатність бути суб'єктом відповідальності, а відповідно, їх правоздатність не включає здатності до відповідальності [32, с. 168]. Очевидно подібними мотивами керувався і В.Ф.Яковлев, стверджуючи, що «оголошення особи недієздатною не означає визнання його неделіктоздатним. Воно супроводжується лише зменшенням деліктоздатності у вигляді звільнення особи від обов'язку відшкодування недоговірної шкоди» [236, с. 37]. Не дивлячись на термінологічні відмінності, сутність цього висліву, на наш погляд, співпадає з вищевикладеним. Вона полягає в тому, що недієздатний виключається із суб'єктів відповідальності (за В.Ф.Яковлевим, є неделіктоздатним) тоді, коли він не тільки не здатний нести відповідальність, але і не здатний володіти обов'язком з відшкодування шкоди в порядку цивільно-правової відповідальності. Між тим, в юридичній літературі існує і протилежна думка, відповідно до якої недієздатні у цивільному праві є суб'єктами відповідальності [195, с.43-44]. Їх висновки ґрунтуються на тому, що недієздатні наділені правоздатністю і виступають носіями прав та обов'язків, що належать їм в силу закону. Відповідно, вони повинні визнаватися і суб'єктами відповідальності. Подібного виду міркування базуються на тому, що правоздатність фізичних осіб являє собою здатність мати права та обов'язки незалежно від того, чи вимагають вони особистої участі фізичної особи, чи їх здійснення можливе за допомогою інших осіб. Разом з тим, специфіка ряду прав та обов'язків полягає саме в тому, що володіння ними ставиться в безпосередню, пряму залежність від можливості їх особистого здійснення. Оскільки особа не може такі права та обов'язки виконувати особисто, а їх реалізація за допомогою інших осіб не передбачена, то вона не наділена здатністю їх мати. До такого роду правових можливостей відносяться і обов'язок відшкодувати шкоду в порядку цивільно-правової відповідальності. У недієздатних відсутня здатність її мати. Тому вони не можуть бути визнані суб'єктами такої відповідальності. У зв'язку з цим уявляється неприпустимим термінологічне різночитання, існуюче в літературі, щодо того, ви-

ключається недієздатний із суб'єктів відповідальності чи звільняється від неї. Звільнення від відповідальності, на відміну від її виключення, передбачає, що в принципі притягнення особи до відповідальності є можливим. Разом з тим, на момент завдання шкоди, немає підстав для застосування до нього мір відповідальності. В юридичній літературі зазначеному аспекту необхідної уваги не приділено, так як деякі автори вважають, що недієздатна особа звільняється від відшкодування завданої шкоди [17, с. 21].

Ми вважаємо, що у зв'язку з тим, що недієздатні фізичні особи виключені із суб'єктів відповідальності, відшкодування завданої ними шкоди опікунами або закладами, зобов'язаними здійснювати за ними нагляд (ст. 1184 ЦК), не може розглядатися як спосіб здійснення ними законного представництва. Опікун вчиняє юридично значимі дії від імені та в інтересах підопічного, якщо сам підопічний наділений суб'єктивними правами та обов'язками, проте в силу неможливості розуміти значення своїх дій і керувати ними, не здатний до самостійного їх здійснення. А оскільки недієздатний не здатний мати обов'язку з відшкодування завданої шкоди в порядку відповідальності, то немає не обхідності в сприянні опікуна при вчиненні такого неіснуючого обов'язку. Інша справа, коли відшкодування шкоди не ставиться в залежність від вини правопорушника. Обов'язок з відшкодування шкоди лежить на самому недієздатному. Тому, здійснюючи його, опікун діє як законний представник недієздатного.

Наведене вище дозволяє стверджувати, що опікуни або заклади, зобов'язані в силу закону здійснювати нагляд за недієздатними фізичними особами, відшкодовує завдану ним шкоду в порядку самостійної цивільно-правової відповідальності за свої власні винні протиправні дії. Ця відповідальність за вказаними вище міркуваннями не може розглядатися як відповідальність за чужі дії. Між тим, таку позицію поділяють не всі науковці [204, с. 100].

Вина зазначених у ст. 1184 ЦК України суб'єктів проявляється перш за все в їх неналежному нагляді за недієздатними, що потягло за собою завдання ними шкоди. Однак цим не обмежуються випадки винної поведінки опікунів і закладів, які виконують функції опікунів щодо недієздатних осіб. Завдання

шкоди недієздатними може бути викликане не тільки здійсненням неналежного нагляду, але і, як вірно підкресливала К.Б. Ярошенко, не встановленням такого нагляду у випадку його необхідності [241,с.59]. Вина, яка проявляється у не-встановленні нагляду за недієздатними, може вбачатися тільки в діях відповідних органів, проте не опікунів. Опікунська діяльність з моменту її встановлення передбачає здійснення нагляду за недієздатними. Її виникнення залежить не від опікуна, а від органу опіки та піклування. Ст. 55 ЦК України визначено, що метою встановлення опіки та піклування є забезпечення особистих і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки. А у ст. 60 ЦК України зазначено, що суд встановлює опіку над недієздатною особою за поданням органу опіки та піклування [215].

Тому невстановлення опіки по неповажним причинам, що потягло завдання недієздатною особою шкоди, повинно, на наш погляд, розглядатися як підстава покладення обов'язку з її відшкодування на вказаний орган. Більше того, уявляється, що вина органів опіки та піклування в таких випадках проявляється не тільки у невстановленні нагляду, але і в неналежному нагляді за недієздатними. У відповідності до законодавства України здійснення функцій щодо опіки по відношенню до осіб, визнаних недієздатними, покладається на відповідні заклади (як правило, це заклади охорони здоров'я). Зі змісту закону також випливає, що ці органи опіки та піклування повинні виконувати опікунські функції щодо недієздатних, яким ще не призначено опікуна. Вказані міркування дозволяють говорити про те, що до числа державних органів, зобов'язаних здійснювати нагляд за недієздатними фізичними особами, відносяться і органи опіки та піклування в період, коли опіка над недієздатними не встановлена. Включення цих органів у число суб'єктів (ст. 1184 ЦК України) могло б стати законною підставою для їх притягнення до обов'язку з відшкодування шкоди, завданої недієздатними фізичними особами. Ця пропозиція могла б бути конкретизованою в чинному законодавстві: Цивільному кодексі, Сімейному кодексі чи в Правилах опіки та піклування. Ми

пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 1184 Цивільного кодексу абзацом другим наступного змісту: «У випадку невстановлення у строк, визначений законом, опіки (призначення опікуна) над фізичною особою, визнаною недієздатною, органи опіки та піклування відповідають за завдану ним шкоду, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини.

Вина психіатричного лікувального закладу у завданні недієздатною особою шкоди може виражатися не тільки в неналежному нагляді за ним, але і в не встановленні такого нагляду. Невідкладна госпіталізація психічно хворих за наявності явної небезпеки психічно хворого для оточуючих, дозволяє органам охорони здоров'я помістити його в стаціонар [218].

Таким чином, невстановлення нагляду за недієздатним з боку психічної лікарні (іншого медичного закладу) може проявлятися, по-перше, у відмові від госпіталізації за наявності небезпеки такої особи для оточуючих і при відсутності у нього опікуна. Якщо недієздатній фізичній особі призначено опікуна, то психіатричну лікарню, навіть у випадку її відмови від госпіталізації недієздатного, не може бути покладено обов'язку з відшкодування завданої шкоди, так як зобов'язаним здійснювати належний нагляд продовжує залишатися опікун. По-друге, невстановлення нагляду з боку психіатричного закладу може виражатися у самостійній виписці недієздатної фізичної особи із лікарні при відсутності у нього осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за ним. Виписка недієздатного, психічний стан якого є небезпечним для суспільства, але переданого під нагляд таких осіб, не може розглядатися як невстановлення нагляду.

Якщо відповідними суб'єктами буде доведено, що шкода, завдана недієздатним, виникла не з їх вини, вони звільняються від відповідальності з відшкодування шкоди. При цьому їх посилення на спроможність недієздатного в момент завдання шкоди розуміти значення своїх дій та керувати ними, не може бути підставою для звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди і покладення його на самого недієздатного. Є.А. Флейшиц, наприклад, намагається обґрунтувати можливість залучення недієздатного до відповідальності за завдання шкоди, яка мала місце в період ремісії в його психічному стані [204, с.

97]. Однак думка науковців, які притримуються протилежної точки зору, видається більш правильною. У зв'язку з цим, і на сьогодні залишається справедливим і своєчасним зауваження відомого психіатра В.П. Сербського, висловлене ним з приводу «світлих проміжків» в психічному стані недієздатних. «Такого роду світлі проміжки, – писав він, – не можуть мати ніякого значення. Вони представляють собою не що інше, як коливання в перебігу хвороби» [177, с. 140]. Не випадково в дослідженнях судових психіатрів прослідковується думка про те, що головним і визначальним для вирішення питання про критерії дієздатності є наявність до моменту освідування нестійкої і короткочасної ремісії [1, с.34]. Нездатність особи навіть у період ремісії розуміти значення своїх дій і керувати ними свідчить про те, що і в майбутньому, при завданні шкоди такою особою, можливість її завдання усвідомлено і обдумано мізерна. Однак не можна виключати ситуації, коли судово-психіатрична експертиза хворого проводиться під час загострення психічного розладу. У таких випадках суд, посилаючись на висновок експертизи про нездатність такого хворого розуміти значення своїх дій та керувати ними, може визнати його недієздатним. Проте за цим можлива зміна періоду загострення значним покращенням психічного стану цієї особи і завдання нею в такому стані шкоди. Однак і тоді не виникає питання про покладення відповідальності на самого заподіювача, так як юридично він залишається недієздатним.

Опікун такої особи, при настанні у психічному стані підопічного значного покращення, зобов'язаний порушити в суді клопотання про поновлення його дієздатності і, відповідно, про припинення опіки. При невиконанні зазначеного обов'язку опікуни та медичні заклади повинні нести відповідно до ч. 1 ст. 1184 ЦК України несприятливі наслідки завдання підопічним шкоди третім особам. Таким чином, для залучення опікуна до відшкодування завданої недієздатним шкоди необхідно встановлення факту здійснення ним неналежного нагляду за підопічним, а також непорушення у випадку необхідності клопотання перед судом про поновлення дієздатності підопічного. На психіатричний медичний заклад, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатним, покла-

дення такої відповідальності можливе як у випадках неналежного нагляду, так і не встановлення такого нагляду. Відшкодувати завдану недієздатним шкоду повинен також і орган опіки та піклування, якщо він не виконав покладеного на нього обов'язку щодо встановлення опіки та з призначення недієздатному опікуна у встановлений законом строк.

За змістом цивільного законодавства України на опікунів і відповідні заклади не може бути покладено спільної відповідальності за завдання шкоди недієздатним: її несе опікун або заклад. Однак на практиці доволі часто зустрічаються випадки, коли недієздатний, який перебуває в медичному закладі (закладі охорони здоров'я), має опікуна, який відмовляється з різноманітних причин забрати його із лікарні. Ці причини часто бувають лише приводом якомога довше залишити підопічного в закладі, не обтяжуючи себе доглядом та наглядом за ним. Не дивлячись на заходи, що вживаються закладом, можливості виписати такого хворого немає. У таких випадках не має підстав для притягнення опікуна недієздатного, що завдав шкоди, до відповідальності спільно з медичним (психіатричним) закладом. Обов'язок з відшкодування шкоди може бути покладений лише на медичний (психіатричний) заклад, який допустив неналежний нагляд за хворим в момент завдання шкоди. Відмова опікуна взяти підопічного із медичного закладу може бути лише підставою для клопотання закладу перед органом опіки та піклування про заміну такого опікуна.

У випадку відмови психіатричного закладу від госпіталізації недієздатного, небезпечного для суспільства, він не може бути притягнений до спільної з опікуном відповідальності за завдану цією особою шкоду, навіть якщо опікун наполягав на госпіталізації. Це пояснюється тим, що у нормативно-правових та відомчих актах щодо невідкладної госпіталізації психічно хворих, встановлено не обов'язок, а право органів охорони здоров'я помістити такого хворого в стаціонар. Закріплення обов'язку госпіталізувати небезпечних хворих могло б, на наш погляд, свідчити про зворотне – про можливість спільної відповідальності психіатричного закладу і опікуна пза принципом дольової відповідальності. При

цьому заклад притягувався до відповідальності за відмову від госпіталізації, а опікун – за нездійснення належного нагляду за недієздатним підопічним.

При завданні шкоди спільними діями недієздатних осіб, виникає питання про можливість притягнення опікунів чи відповідних закладів до спільної відповідальності. Законодавство та судова практика з цього приводу не дають будь-яких роз'яснень. Вважаємо, що варто підтримати пропозицію, висловлену в юридичній літературі, про те, що в таких випадках відповідальність зазначених суб'єктів повинна конструюватися так як і відповідальність за шкоду, завдану декількома малолітніми, тобто як дольова [195, с. 356; 14, с. 144]. Причому долі (частки) зобов'язаних повинні бути рівними. Нерівність долей (часток) відповідальності може бути викликано лише ступенем вини у завданні шкоди. Дії ж недієздатних завжди розцінюються як невинні, а тому визначити їх участь в завданні шкоди не уявляється можливим.

При завданні шкоди спільними діями недієздатних і дієздатних громадян відповідальність дієздатних осіб і опікунів недієздатних повинна також будуватися на дольових засадах. Однак ці долі не можуть бути рівними. Уявляється, що в таких випадках варто виходити із ступеню вини дієздатного громадянина. Частина відшкодування, що залишилася, в завданні якого він участі не брав, повинен відшкодувати опікун недієздатного [26, с. 109]

Особи, які відшкодували шкоду, завдану недієздатною фізичною особою позбавлені зворотного права вимоги (регресної вимоги) до безпосереднього заподіювача шкоди. Варто також підкреслити, що в більшості випадків зобов'язання з відшкодування шкоди мають тривалий характер. За певний період часу стан здоров'я фізичної особи може покращитися настільки, що її цивільна дієздатність може бути поновленою. Однак поновлення цивільної дієздатності фізичної особи не буде підставою для заміни боржника у деліктному зобов'язанні, оскільки шкоду було завдано в момент, коли ця особа вважалась недієздатною.

Разом з тим, законом встановлено, що з метою захисту інтересів потерпілого, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди за

рахунок безпосереднього заподіювача шкоди – недієздатної фізичної особи за наявності наступних обставин: смерть опікуна або відсутність у нього майна, достатнього для відшкодування шкоди; наявність такого майна у недієздатної особи; відшкодування шкоди за рахунок недієздатного заподіювача шкоди не погіршує його майнового стану.

Таке відшкодування за рахунок саме недієздатної особи може мати місце лише у тих випадках, коли шкода завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю потерпілого. Відповідно до ч. 2 ст. 1184 ЦК України з таким позовом можуть звернутися: потерпілий; опікун недієздатної фізичної особи. Суд, враховуючи конкретні обставини справи, може зобов'язати відшкодувати шкоду частково або в повному обсязі за рахунок майна недієздатного заподіювача шкоди.

Підводячи певний підсумок, варто підкреслити, що визнання особи недієздатною судовим рішенням є обов'язковою умовою застосування статті 1184 ЦК України, за якою обов'язок відшкодування шкоди, завданої недієздатною особою, покладається на осіб, зобов'язаних здійснювати за ними нагляд. Такими особами в силу закону є опікун або заклад (психіатрична лікарня, диспансер, клініка, інтернат тощо), які зобов'язані здійснювати нагляд за недієздатною особою.

Отже, якщо шкода, завдана недієздатною особою, остання не буде суб'єктом відповідальності ні за яких умов. Відповідати будуть особи, на яких покладено обов'язок здійснювати нагляд за ними, оскільки вони не виконали цього обов'язку належним чином.

Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди недієздатними особами є одним із видів деліктних зобов'язань, а тому вирішуючи питання про притягнення винних осіб до відповідальності, застосовуються загальні умови цивільно-правової відповідальності. У названому виді делікту повинні бути присутніми всі чотири елементи: шкода, протиправність діяння, причинний зв'язок та вина. Отже, протиправним діянням, за яким настає відповідальність зобов'язаних суб'єктів, є невиконання покладеного на них

обов'язку здійснювати нагляд за недієздатною особою. Вина опікунів чи закладу, який зобов'язаний здійснювати нагляд за недієздатною особою, презюмується, тобто вони відповідають за завдану недієздатною особою шкоду, якщо не доведуть, що шкоди було завдано не з їх вини.

3.3. Цивільно-правові наслідки укладення правочинів за участю осіб з вадами волі

Однією з умов дійсності правочинів є наявність необхідного обсягу цивільної дієздатності осіб при його вчиненні (п. 2 ст. 203 ЦК України). Відповідно, відсутність достатнього рівня цивільної дієздатності може бути підставою недійсності правочину, укладеного такою особою. До категорії осіб, які не є повністю дієздатними, в числі інших, цивільне законодавство відносить малолітніх та недієздатних осіб.

Розглядаючи правочин, який вчинений малолітньою особою, варто звернути увагу, що його правова природа відрізняється від низки інших нікчемних правочинів. Наприклад, правочин, що порушує публічний порядок, є нікчемним уже з тієї підстави, що порушує визначений у нормативних актах публічний порядок держави. Водночас правочин, вчинений малолітньою особою (за винятком дрібного побутового), у момент його укладення може не порушувати ні чужих суб'єктивних прав, ні самого публічного порядку, проте він відповідно до норм чинного цивільного законодавства відноситься до категорії нікчемних.

При визнанні правочину малолітньої особи нікчемним, виникає запитання: чому закон не надає юридичної сили правочину малолітньої особи, що вчинила за межами її цивільної дієздатності? Дати відповідь на поставлене запитання неможливо без оцінки вольових характеристик та особливостей психіки такої особи. Було б неправильним стверджувати, що в малолітніх осіб воля, як така, взагалі відсутня, оскільки воля є регуляційним процесом, що спрямовує діяльність на досягнення її майбутнього результату. Бажання та

прагнення малолітньої особи придбати відповідну річ (наприклад, іграшку) свідчить про наявність у неї такої волі. Проте, щоб виражена особою воля породила цивільні права та обов'язки необхідно, щоб особа могла повною мірою усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Лише при усвідомленні значення своїх дій та можливості керувати ними, як зазначав Я.Р. Веберс, воля може бути юридично значимою [32, с. 76].

Згідно із законом малолітня особа має право вчиняти лише дрібні побутові правочини, тобто такі, що задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість (п. 1 ст. 31 ЦК України) [215]. Тому юридично значима воля цих осіб охоплює лише здатність учиняти дрібні побутові правочини, що свідчить про її обмеження. Таким чином, надаючи малолітнім особам можливість учиняти лише дрібні побутові правочини, цивільне законодавство ґрунтується на тому, що така особа не може повною мірою усвідомлювати характер вчинених правочинів, а також оцінити породжені ними правові наслідки у зв'язку з відповідними соціально-психічними властивостями таких осіб.

Встановлення в законі конкретного віку, з якого настає часткова й повна дієздатність, зауважував свого часу В.А. Ойгензіхт, не означає, що саме з цього віку виникає волездатність особи – здатність спрямовувати, регулювати свою поведінку [55, с. 192]. Але цей вік визначає можливість виражати свою волю, вступаючи у правовідносини.

Вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, в окремих випадках, може породити цивільні права та обов'язки. Зокрема, цивільне законодавство встановлює два способи визнання правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, дійсним: по-перше, при подальшому схваленні такого правочину батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким проживає малолітня особа, або опікуном (п.1 ст. 221 ЦК України); по-друге, у випадку пред'явлення до суду позову про визнання його дійсним (п. 2 ст. 221 ЦК України) [215]. При цьому,

закон не вимагає особливої форми подальшого схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Наступне схвалення правочину малолітньої особи можливе у вигляді юридичної бездіяльності (мовчання) – неперед’явлення претензій другій стороні протягом одного місяця з моменту, коли стало відомо про його вчинення (п.1 ст. 221 ЦК України). У випадку незгоди з правочиним, учиненим малолітньою особою, батьки (усиновлювачі) або опікун зобов’язані пред’явити свої претензії до іншої сторони в активній формі, наприклад, вимагати повернення переданого малолітньою особою майна, інакше після закінчення місячного строку правочин малолітньої особи автоматично стає дійсним.

Подальше схвалення батьками (усиновлювачами) або опікуном правочину у формі неперед’явлення претензії іншій стороні протягом одного місяця має юридичне значення, оскільки при його наявності вчинений малолітньою особою правочин породжує цивільні права та обов’язки для його учасників (зокрема, і для малолітньої особи). У зв’язку з цим таке подальше схвалення правочину можна визначити як умову дійсності правочину, вчиненого малолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності.

Крім можливості подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами цивільної дієздатності, цивільне законодавство встановлює також інший спосіб визнання такого правочину малолітньої особи дійсним. Йдеться про визнання його дійсним за рішенням суду. За позовом заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи (п. 2 ст. 221 ЦК України).

Можливість подальшого схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, не означає, що він виникає як дійсний. Навіть факт корисності правочину для малолітньої особи (наприклад, правочин спрямований на безоплатне отримання подарунку) у момент його вчинення не перетворює цей правочин у дійсний. Варто погодитися

з Г.Ф. Шершеневичем, який зазначає, що для заперечення правочину, вчиненого малолітньою особою, немає необхідності доказувати його невігідність для сторін. Вчинений малолітньою особою правочин за межами її цивільної дієздатності є нікчемним лише тому, що його стороною є малолітня особа [235, с. 324]. Несхвалення такого правочину особами, визначеними в законі, не перетворює його в оспорюваний. Тому у випадку відхилення претензій другою стороною, батьки (усиновлювачі) або опікуни малолітньої особи, мають право вимагати застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, а не визнання його недійсним.

У ст. 221 ЦК України, що визначає правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, відсутня пряма вказівка на такий наслідок його вчинення, як нікчемність. У наведеній статті вказується на нікчемність правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, лише у випадку несхвалення його визначеними у законі особами. Враховуючи, що нікчемним є правочин, недійсність якого визначена законом, з метою недопущення віднесення правочинів малолітніх осіб, вчинених за межами їх цивільної дієздатності, до оспорюваних, а також для недопущення юридичних помилок у судовій практиці при застосуванні норм ст. 221 ЦК України, на нашу думку, цю статтю необхідно доповнити пунктом такого змісту: «Правочин, вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, є нікчемним». Ця норма має діяти як загальне правило. Правочин, вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, у подальшому схвалений батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає (п. 1 ст. 221 ЦК України), стає дійсним з моменту вчинення. При цьому норму п.2 ст. 221 ЦК України «У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним» пропонується виключити.

Правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, належить до правочинів із недоліком суб'єктного складу поряд із правочином, вчиненим малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності.

Цивільним законодавством визначені підстави визнання фізичної особи недієздатною. Зокрема, відповідно до ст. 39 ЦК України особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Для визнання судом особи недієздатною достатньо поряд із медичним критерієм (хронічний, стійкий психічний розлад здоров'я) лише однієї інтелектуальної (нездатність усвідомлювати значення своїх дій) або юридичної підстави (нездатність керувати своїми діями).

Незважаючи на те, що правочин, вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, а також правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, належать до нікчемних правочинів – правочинів із недоліками в суб'єктному складі, вони відрізняються один від одного. Ця різниця полягає насамперед в обсязі дієздатності даних категорій осіб. Малолітні особи, на відміну від недієздатних, наділені цивільною дієздатністю, хоча й мінімальною, оскільки цивільне законодавство дозволяє їм учиняти дрібні побутові правочини (п. 1 ст. 31 ЦК України). Правочин, вчинений недієздатною особою, незалежно від того, чи він є дрібним побутовим, є нікчемним.

Відповідно до ст. 67 ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного, про створення йому необхідних побутових умов, забезпечення його доглядом та лікування, а також учиняти від його імені правочини, у тому числі дрібні побутові. Проте опікун не в змозі постійно контролювати всі дії підопічного, постійно перебувати поруч з ним, що не виключає можливість підопічного у повсякденному житті самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (наприклад, купувати продукти харчування тощо). У зв'язку з цим у цивілістичній науці було висунуто думку про необхідність розширення цивільної дієздатності недієздатних осіб. Так, С.М. Братусь вважає за необхідне за недієздатними особами в цивільному законодавстві закріпити право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини на зразок такої можливості малолітніх та неповнолітніх осіб [30, с. 37].

Наділення малолітніх осіб мінімальною цивільною дієздатністю пов'язано з тим, що в таких осіб ще не повністю сформована психіка і відповідно до розумового розвитку, їм надано право вчиняти лише дрібні побутові правочини. На відміну від малолітніх, у недієздатних фізичних осіб через психічний розлад здоров'я уражена психіка; також у них відсутня свідома воля, у зв'язку з чим вони неправильно сприймають оточуючу дійсність і не можуть усвідомлювати наслідки вчинених дій. Крім цього, психічне захворювання недієздатних фізичних осіб має не тимчасовий, а хронічний характер, що зумовлює нездатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Отже, цивільне законодавство недієздатним фізичним особам не надає право вчиняти дрібні побутові правочини у зв'язку з повною неможливістю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, що пов'язано зі стійким психічним розладом здоров'я. У випадку можливості недієздатної фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними внаслідок видужання або значного поліпшення психічного стану, такій особі за позовом опікуна або органу опіки та піклування судом може бути поновлено цивільну дієздатність (п.1 ст. 42 ЦК України).

Визнання правочинів, у тому числі дрібних побутових, вчинених недієздатними фізичними особами, недійсними пов'язано з недопущенням порушення майнових прав та інтересів цих осіб, як і правочинів, вчинених малолітніми особами за межами їх цивільної дієздатності. Проте правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути вчинений на її користь (не заподіювати їй майнової шкоди). У такому випадку опікун вправі схвалити дрібний побутовий правочин підопічного після його вчинення шляхом непред'явлення претензії другій стороні протягом одного місяця (п. 1 ст. 226 ЦК України). Крім цього, на вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою (як дрібний побутовий, так і правочин, що виходить за межі дрібного побутового), може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи (п. 2 ст. 226 ЦК України).

Цивільне законодавство визначає особу повністю дієздатною, якщо не було ухвалено рішення суду про обмеження особи в цивільній дієздатності або про визнання її недієздатною. Особа вважається повністю дієздатною, якщо інше не встановлено рішенням суду.

Правочин, який вчинений особою, яка не була визнана в судовому порядку недієздатною, але в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, є оспорюваним і може бути кваліфікований судом за ст. 226 ЦК України, що визначає наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Так, у травні 2011 року позивачка звернулась до суду з позовом про визнання недійсним заповіту, мотивуючи, що в момент його складання її син не міг розуміти значення своїх дій та керувати ними. Керуючись висновком посмертної судово-медичної експертизи, відповідно до якої син страждав на психічне захворювання і в момент складання заповіту не міг розуміти значення своїх дій та керувати ними, рішенням Дніпровського районного суду м. Києва позов було задоволено: заповіт визнано недійсним як такий, що складений недієздатним через душевну хворобу або недоумство. Однак Апеляційним судом м. Києва таке рішення було скасоване. У постанові суду вказано, що недійсним є правочин, вчинений громадянином, визнаним недієздатним через душевну хворобу або недоумством; оскільки син позивачки в судовому порядку недієздатним не визнавався, рішення суду першої інстанції не є обгрунтованим.

Отже, наявність у особи психічного захворювання за відсутності рішення суду про визнання її недієздатною ще не свідчить про нікчемність вчиненого нею правочину. Нікчемність правочину, вчиненого особою, яка через хронічний, стійкий психічний розлад не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, залежить від визнання такої особи недієздатною в судовому порядку. Якщо особа не була визнана в передбаченому законом порядку недієздатною, вчинений нею правочин є оспорюваний і може бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 225 ЦК України, що визначає правові наслідки правочину, вчиненого дієздатною фізичною особою, яка в момент

його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

Тому для недійсності правочину за ст. 226 ЦК України не має значення похилий вік особи, яка вчиняє правочин, тяжка хвороба, вчинення правочину за декілька днів до смерті, вчинення правочину психічно хворою особою, але не визнаною в судовому порядку недієздатною на момент його вчинення, усвідомлення недієздатною фізичною особою характеру і наслідків вчинених дій, а враховується лише такий юридичний факт, як недієздатність фізичної особи в момент вчинення правочину.

Відповідно до п. 2 ст. 41 ЦК України недієздатна особа не має права вчиняти будь-якого правочину. Оскільки нікчемним є правочин, недійсність якого встановлена законом (п. 2 ст. 215 ЦК України), а ст. 226 ЦК України не містить вказівки на нікчемність правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою, названу статтю необхідно доповнити пунктом, який би встановлював нікчемність правочину, вчиненого недієздатною фізичною особою, як загальне правило. Зокрема, у зазначеній статті необхідно вказати: «Правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, є нікчемним». Дрібний побутовий правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, надалі схвалений опікуном (п. 1 ст. 226 ЦК України) стає дійсним з моменту вчинення. Норму ч. 2 п.1 ст. 226 ЦК України «У разі відсутності такого схвалення цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними» пропонується виключити.

Особи, які залишилися без батьківського піклування, до досягнення ними повноліття, а також особи, які були обмежені в цивільній дієздатності або визнані судом недієздатними, не можуть самостійно реалізувати надані їм майнові та особисті немайнові права. Вони вправі здійснювати лише такі юридично значимі дії, що входять в обсяг їх цивільної дієздатності. Так, малолітня особа може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини (п.1 ст. 31 ЦК України). Правочини, які виходять за межі дрібних побутових, вона не може вчиняти через відсутність необхідного обсягу цивільної

дієздатності. Крім цього, діти потребують виховання та постійного піклування й нагляду з боку дорослих.

У таких випадках особливого значення набуває опіка (піклування), яка відповідно до п. 1.1 Правил опіки та піклування від 26 травня 1999 року є особливою формою державної турботи про неповнолітніх дітей, що залишилися без піклування батьків, та повнолітніх осіб, які потребують допомоги в забезпеченні їх прав та інтересів [121]. Обов'язки щодо захисту особистих і майнових прав та інтересів осіб, які не можуть самостійно їх реалізувати, а також стосовно виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування, здатні забезпечити опікуни (піклувальники).

Опікун учиняє від імені підопічного, а піклувальник дає згоду на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових. Проте існує низка правочинів з майном підопічного, які опікуни не можуть учиняти, а піклувальники давати згоду на їх вчинення без дозволу органу опіки та піклування. Це правочини, в яких опікун (піклувальник) відмовляється від майнових прав підопічного; видає письмові зобов'язання від його імені; укладає договори, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; укладає договори щодо іншого цінного майна (ст. 71 ЦК України). Такі обмеження на дії опікуна та піклувальника законодавцем встановлені насамперед для попередження можливих зловживань майновими правами підопічних з їх боку [122].

Дозвіл на відчуження майна особи, яка перебуває під опікою або піклуванням, може дати лише орган опіки і піклування. Опікунська рада не є належним органом для вирішення такого питання. Вищезазначені правочини опікун може вчинити, а піклувальник дати згоду на їх вчинення і без дозволу органу опіки і піклування (наприклад, за неможливості отримати такий дозвіл через наявність неробочих днів, коли зволікання при вчиненні такого правочину може призвести до завдання шкоди підопічному). Проте такі правочини можуть бути за позовом заінтересованої особи визнані судом

дійсними лише при встановленні відповідності їх інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування (п. 2 ст. 224 ЦК України).

Оскільки правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування, може бути визнаний судом дійсним лише у випадку встановлення судом відповідності його інтересам підопічного, можна зробити висновок, що опікунам заборонено вчиняти, а піклувальникам давати згоду лише на вчинення правочинів, які можуть призвести до порушення майнових прав підопічних (наприклад, до зменшення обсягу майна).

Проте складність регулювання правочину, вчиненого у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування, полягає в тому, що наявність такого дозволу, ще не означає, що таким правочином не будуть порушені майнові права підопічних.

Як свідчить судова практика, орган опіки та піклування, даючи дозвіл опікуну на відчуження нерухомого майна, власником або співвласником якого є підопічний, можуть зобов'язати законного представника на користь останнього вчинити відповідні юридичні дії. Покладення на них відповідних обов'язків пов'язано, насамперед, з недопущенням після вчинення такого правочину порушення майнових прав підопічного. Зокрема, орган опіки і піклування може дозволити опікуну продати квартиру за умови купівлі рівноцінного житла. Але не всі органи опіки і піклування беруть на контроль свої рішення, а лише обмежуються дозволом на укладення відповідного правочину. Дозвіл органу опіки та піклування – це лише адміністративно-правовий акт, який дає право вчинити правочин стосовно майна підопічного.

Оскільки відповідно до п.1 ст. 203 ЦК України однією з умов дійсності правочину є умова, відповідно до якої зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства, правочини, що вчинені з дозволу органу опіки та піклування, але порушують права підопічних, мають визнаватися недійсними, як такі, що порушують загальні вимоги чинності правочинів. Такий правочин,

зокрема, порушуватиме п.3 ст.67 ЦК України, відповідно до якого опікун вчиняє правочини від імені та в інтересах підопічного.

При розгляді правочину, вчиненого у визначених законом випадках без дозволу органу опіки та піклування, постає запитання: чи в праві батьки без дозволу органу опіки та піклування вчиняти перераховані у ст.71 ЦК України правочини з майном дітей? Як відомо, батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна (п.1 ст.173 Сімейного кодексу України). Зокрема, діти можуть отримати майно, прийнявши в подарунок, у спадок, також шляхом приватизації житла або отримання заробітку тощо. Будучи власником майна, дитина (наприклад, малолітня) не може самостійно ним розпоряджатися через відсутність відповідного обсягу цивільної дієздатності. За таких обставин батьки є законними представниками інтересів своїх дітей, і однією з функцій такого представництва є управління їхнім майном. При цьому І.В. Жилінкова звертала увагу на те, що право батьків на управління майном своїх дітей можна визначити як право на управління чужим майном. Батьки як законні представники дітей повинні здійснювати управління майном дітей насамперед в їх інтересах, оскільки відповідно до п.2 ст.155 СК України батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини [78, с. 55].

Відповідно до вимог сімейного законодавства, батьки не вправі вчиняти правочини без дозволу органу опіки та піклування щодо майна неповнолітніх дітей, якщо вони виходять за межі побутових. Це, зокрема, договори, що потребували нотаріального посвідчення й спеціальної реєстрації; відмова від належних дитині майнових прав; поділ майна; поділ або обмін житлової площі; видача письмових зобов'язань тощо. Якщо звернутися до сімейного законодавства інших держав, то відповідно до Сімейного кодексу Російської Федерації, при здійсненні батьками повноважень з управління майном дитини на них поширюються правила, встановлені цивільним законодавством щодо розпорядження майном підопічного.

З.В. Ромовська, відзначаючи, що батьки у визначених законом випадках повинні вчиняти правочини (давати згоду на їх вчинення) лише з дозволу органів опіки та піклування, пропонує застосовувати аналогію закону щодо такої можливості опікунів та піклувальників (ст.68, 70, 71 ЦК України) [166, с. 201].

Проте відповідно до ст.99 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року, батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки і піклування укласти договори, що підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватися від імені дитини порукою, видавати письмові зобов'язання [125].

Оскільки СК України регулює шлюбно-сімейні правовідносини, у тому числі майнові, що виникають між батьками і дітьми, на думку автора, ст.177 СК України необхідно доповнити пунктом 6 зі змістом вищезазначеної ст.99 Закону України «Про охорону дитинства». Ця норма в СК України зобов'язуватиме батьків у визначених законом випадках отримувати дозвіл від органу опіки та піклування під час вчинення правочинів (надання згоди на їх вчинення) щодо майна дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимов А.И. О решении вопросов о дее-, недееспособности больных параноидной шизофренией, находящихся на принудительном лечении / А.И. Абросимов // Судебно-психиатрическая экспертиза. – 1980. - № 34. – С. 34.
2. Актуальні проблеми цивільного права і процесу: навч.посіб. /за заг.ред. Я.В. Матвійчук, НАВС. – К. : 2012. – 176 с.
3. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1958. - № 1. – С. 47 - 53.
4. Алексеев С.С. Общая теория права. – М. : Юрид. лит, 1982. – Т.2. – 222 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права.– М. : Юрид. лит, 1981. –Т.1.– 345 с.
6. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Курс лекций: учеб.пособ. - Вып.2. - Нормы права и правоотношение. – Свердловск. – 1964. – 226 с.
7. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – М. : Алькон, 2003. – 390 с.
8. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. М. : Юрид.лит, 1971. – 264 с.
9. Базылев Б.Т. Об институте юридической ответственности /Б.Т. Базылев // Советское государство и право. – 1975. - № 1. – С. 110 - 115.
10. Базылев Б.Т. Сущность позитивной юридической ответственности / Б.Т. Базылев //Правоведение. – 1976. - № 4. - С. 40 - 46.
11. Байтин М.И., Бабаев В.К. Нормы советского права: проблемы теории права /М.И. Байтин, В.К. Бабаев – Саратов. - Изд-во Саратовского университета, 1987. – 257 с.
12. Бару М.И. Оценочные понятия в советском трудовом праве / М.И. Бару // Советское государство и право. – 1970. – № 7. – С. 28 - 29.

13. Белякова А.М. Отношения родителей и детей, регулируемые семейным и гражданским правом / А.М. Белякова // Советская юстиция. – 1971. - № 14. – С. 16 - 17.
14. Белякова А.М. Гражданские правонарушения и ответственность подростков. В кн. Правовая охрана детства. Москва, 1975. С. 144 -152.
15. Белякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: теория и практика. – Москва, 1986. 150 с.
16. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М. : Юрид.лит, 1979. - 80 с.
17. Белякова А.М. Субъекты ответственности за вред, причиненный несовершеннолетними и недееспособными лицами / А.М. Белякова // Советская юстиция. – 1975. - № 21. - С. 34 - 36.
18. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право: Учебник. – М. : Юрид. лит, 1974. – 304 с.
19. Берестова І.Е. Охоронні недоговірні зобов'язання як підстава виникнення цивільних правовідносин / І.Е. Берестова // Проблеми здійснення охорони прав учасників цивільних правовідносин: Зб. Доповідей та тез повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції м. Макіївка, 21-22 вересня 2007 р. НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, Макіївка-Харків, 2007. – С. 140 - 142.
20. Берестова І.Е. Щодо відшкодування збитків як способу захисту суб'єктивних цивільних прав / І.Е. Берестова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. О.А. Пушкіна «Проблеми цивільного права та процесу», - Харків, 23 травня 2009 року. – С. 47 - 49.
21. Берестова І.Е. Суб'єктивне цивільне право як засіб реалізації приватного інтересу /І.Е. Берестова // Приватне право і підприємництво. – 2012. – Вип. 11. – С. 44 – 47.
22. Берестова І.Е. Правочин як підстава виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин / І.Е. Берестова // Цвільне право. (Загальна

- частина): Навчальний посібник / кол. Акт – К. : «Хай-Тек Прес», 2013. – С. 185 – 199.
23. Беспалов Ю. Причинитель вреда – несовершеннолетний / Ю. Беспалов // Российская юстиция. – 1996. - № 11. – С. 26 - 27.
 24. Беспалов Ю. Участие законных представителей в реализации семейных прав ребенка / Ю. Беспалов // Российская юстиция. – 2003. - № 6. – С. 32 - 33.
 25. Бічук Л. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми / Л. Бічук // Юридический вестник. – 2000. - № 4. – С. 89 - 93.
 26. Блинова Т.В. Основание ответственности опекунов за вред, причиненный душевнобольными или слабоумными / Т.В. Блинова //Проблемы совершенствования гражданско-правового регулирования. – Томск. – Изд-во Томск.ун-та, 1991. – С. 100 - 110.
 27. Богданова М.С. О понимании юридической ответственности в современных условиях / М.С. Богданова // Юрист. – 1997. - № 7. – С. 38 - 39.
 28. Бородин М. Розгляд цивільних справ, які випливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки / М. Бородин // Право України. – 2010. - № 7. – С. 101-106.
 29. Брага И.Г. Материальная ответственность членов колхоза. – М. : Наука, 1976. – 176 с.
 30. Братусь С.Н. Спорные вопросы теории юридической ответственности / С.Н. Братусь // Советское государство и право. – 1973. – № 4. – С. 38 - 39.
 31. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М. : Юрид. лит, 1976. – 215 с.
 32. Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. - Рига. – 1976. - 126 с.
 33. Венедиктов В.С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве. – Харьков: Консум, 1998. – 189 с.
 34. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины. – Харьков: ХИВД, 1994. – 288 с.

35. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1975. – 110 с.
36. Ворожейкин Е. Обеспечение и защита прав и интересов несовершеннолетних субъектов семейных правоотношений / Е. Ворожейкин // Советская юстиция. – 1972. - № 16. – С. 15 - 17.
37. Ворожейкин Е. Последствия правонарушений в советском семейном праве / Е. Ворожейкин // Советское государство и право. – 1973. - № 3. – С. 27 - 34.
38. Ворожейкин Е.М. Семейные правоотношения в СССР. – М. : Юрид.лит, 1972. – 336 с.
39. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М. : Юрид. лит, 1972.– 176 с.
40. Гопанчук В.С. Лишение родительских прав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. – К. : Київ.нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 1990. – 19 с.
41. Гражданский кодекс Франции (кодекс Наполеона): пер.с фр. Отв. ред. А.С. Довгерт – К. : 2006. – 1008 с.
42. Грибанов В.П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М. : Знание, 1973. – 96 с.
43. Губаева А.К. К вопросу об основаниях и видах гражданско-правовой ответственности / А.К. Губаева //В кн.: Гражданско-правовые формы защиты конституционных прав советских граждан. – Сб.науч.трудов. – Орджоникидзе. : 1985. – С. 150 - 156.
44. Донцов С. Имущественные последствия правонарушений / С. Донцов // Советская юстиция. – 1987. - № 6. – С. 22 - 24.
45. Донцов С.Е. Глянецв В.В. Возмещение вреда по советскому законодательству. – М. : Юрид. лит, 1990. – 272 с.

46. Донцов С.Е., Маринина М.Я. Имущественная ответственность за вред, причиненный личности. – М. : Юрид. Лит, 1986. – 160 с.
47. Ершова Н. Деликтные обязательства и семейные отношения / Е. Ершова // Советская юстиция. – 1974. – № 17. - С. 8 - 10.
48. Ершова Н.М. Вопросы семьи в гражданском праве. – М. : Юрид. Лит, 1977. – 176 с.
49. Заїка Р.Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини / Р.Ю. Заїка // Юридична наука. – 2014. - № 5. – С.7 - 14.
50. Игошев К.Е., Миньковский Г.М. Семья, дети, школа. – М. : Юрид. лит, 1989. – 448 с.
51. Илларионова Т.И. Структурные особенности некоторых деликтных обязательств / Т.И. Илларионова // В. кн.: Гражданские правоотношения и их структурные особенности. – Свердловск. – 1975. – С. 82 – 84.
52. Иоффе О.С. Вина и ответственность по советскому праву / О.С. Иоффе // Советское государство и право. – 1972. - № 9. – С. 34 - 43.
53. Иоффе О.С. Избранные труды. В 4 т. – СПб, 2003. – Т. 1. – 572 с.
54. Иоффе О.С. Обязательства по возмещению вреда. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1952. – 126 с.
55. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит, 1975. – 871 с.
56. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. – 311 с.
57. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. – М. : Госюриздат, 1971. – 381 с.
58. Индиченко С.П., Гопанчук В.С., Дзера О.В., Савченко Л.А. Сімейне право України. – К. : Вентури, 1997. – 272 с.
59. Казанцева А.Е. Вина родителей – необходимое условие их юридической ответственности / А.Е. Казанцева // Вопросы совершенствования гражданско-правового регулирования. – Томск. - Изд-во Томского ун-та, 1983. – С. 188 - 197.

60. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. – Томск. – Изд-во Томского ун-та, 1987. – 144 с.
61. Канзафарова І.С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини / І.С. Канзафарова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3/4. – С. 89 - 99.
62. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія / І.С. Канзафарова. – Одеса, 2006. – 264 с.
63. Ківалова Т.В. Цивільно-правова недоговірна відповідальність як вид юридичної відповідальності / Т.В. Ківалова // Про українське право. Правова відповідальність. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ.нац.ун-ту імені Тараса Шевченка / За ред.. І.А. Безклубого. – К.: 2010. – Час У. – С. 207 - 216.
64. Ковальов В. Щодо вдосконалення цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну неповнолітніми / В. Ковальов // Радянське право. – 1986. - № 5. – С. 57 - 60.
65. Колодій А.М. Принципи права України. – К. : Юрінком Інтер, 1998. - 184 с.
66. Конституція України: чинне законодавство станом на 15 вересня 2014 р.: (Відповідає офіц. текстові) – К. : Алерта, 2014. – 96 с.
67. Кормщиков В.М. Криминология семейного неблагополучия. – Пермь. – Пермское книжное издательство, 1987. – 180 с.
68. Короткова Л.П. Основания ограничения дееспособности пьяниц и алкоголиков / Л.П. Короткова // Советское государство и право. – 1991. - № 7. – С. 125 - 128.
69. Косенко А.Е. К вопросу об основании и условиях административной и гражданско-правовой ответственности / А.Е. Косенко // Проблемы повышения эффективности правового регулирования на современном этапе. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1977. – С. 81 - 87.
70. Красавчиков О.А. Гражданское правоотношение – юридическая форма общественного отношения / О.А. Красавчиков // В кн. Гражданские

- правоотношения и их структурные особенности. – Сб. трудов. – Вып.39. – Свердловск, 1975. – С. 5 – 22.
71. Красавчиков О.А. Гражданское правоотношение //В кн. : Советское гражданское право. - Т.1. – М. : Высшая школа, 1972. – С. 54 - 80.
72. Красавчиков О.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение обязательств // В кн. Советское гражданское право. – Т.1., М. : Высшая школа, 1972. – С. 414 - 435.
73. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве //В кн. : Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. - Сб. уч. трудов. - Вып.27. – Свердловск, 1973. – С. 5 – 16.
74. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. На 15 вересня 2014 р. – К. : Алерта, 2014. – 208 с.
75. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М. : Наука, 1982. – 234 с.
76. Кузнецова Л.Г. Некоторые вопросы ответственности за вред, причиненный несовершеннолетними и малолетними. – В кн. Сборник аспирантских работ по вопросам государства и права. – Свердловск. – 1963. – С. 264-274.
77. Кузнецова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України // Правова доктрина України: у 5т. – Х. : Право, 2013. – Т.3. Доктрина приватного права: Н.С. Кузнецова, О.Є. Харитонов, Р.А. Майданик та ін. / За заг.ред. Н.С. Кузнецової. – С. 330 - 348.
78. Кузьмичева Л.А., Жилинкова И.В. Личные права и обязанности родителей и детей: Учеб.пособ. – К. : Вища школа, 1991. – 110 с.
79. Курский Д.Т. Избранные статьи и доклады. – М. : Юрид. лит, 1958. – 330 с.
80. Лапчевська О. Ф. Правові наслідки позбавлення батьків батьківських прав / О. Ф. Лапчевська // Судова апеляція. – 2013. – № 1. – С. 103 – 109.
81. Лапчевська О.Ф. Позбавлення батьківських прав за сімейним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес,

- сімейне право, міжнародне приватне право. – К.: Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – 19 с.
82. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 292 с.
83. Лов'як О.О. Нормативно-правове забезпечення відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ: Монографія / За заг.ред. проф. В.С. Гопанчука. – К. : 2011. – 228 с.
84. Логвінова М.В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. – Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : 2006. – 20 с.
85. Майданик Л.А. Ответственность за вред, причиненный недееспособными / Л.А. Майданик // Социалистическая законность. – 1962. - № 7. – С. 33.
86. Майданик Л., Стависский П. Значение вины родителей малолетнего потерпевшего в ненадлежащем за ним надзоре //Л. Майданик, П. Стависский // Советская юстиция. – 1972. - № 9. - С. 11.
87. Майданик Р.А. Цивільно-правова відповідальність // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів, відп.ред. Ю.В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – С. 86 - 147.
88. Майданик Н. Передоговірна відповідальність у цивільному праві України: підстави та правова природа / Н. Майданик // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 2. – С. 56 - 59.
89. Малеин Н.С. Вина – необходимое условие имущественной ответственности / Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1971. - № 2. – С. 28 - 35.
90. Малеин Н.С. Возмещение вреда при повреждении здоровья несовершеннолетнего. – М. : Госюриздат, 1962. – 148 с.
91. Малеин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. – М. : Юрид. лит, 1965. – 230 с.

92. Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – М. : Изд-во Наука, 1968. – 144 с.
93. Малеин Н.С. Понятие и основания имущественной ответственности / Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1970. - № 12. – С. 36 - 43.
94. Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М. : Юрид. лит., 1985. – 202 с.
95. Маркова М.Г. Ответственность органов внутренних дел за вред, причиненный неправильными служебными действиями их работников: Учеб.пособ.: Акад. МВД СССР. – М. : МФЮЗИ, 1980. – 48 с.
96. Маслов В.Ф., Пушкин А.А. Советское семейное право. – К. : Вища школа, 1981. – 224 с.
97. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М. : Юрид. лит., 1970. – 168 с.
98. Матвеев Г.К. Основания юридической ответственности / Г.К. Матвеев // Советское государство и право. – 1971. - № 10. – С. 28 - 35.
99. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. – К. : Изд-во КГУ, 1955. – 307 с.
100. Матвеев Г.К. Підстави цивільно-правової відповідальності. В кн: Сучасні проблеми держави та права. – К. : Либідь, 1990. – С. 22 - 25.
101. Мироненко В.П. Альтернативні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / В.П. Мироненко // Юридична наука. - № 11. – 2012. – С. 13 - 19.
102. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. – К. : Київ.нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2001. – 20 с.
103. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їхніми дітьми / В.П. Мироненко // Науковий вісник НАВСУ. – 1998. - № 4. – С. 23 - 30.

104. Мироненко В.П. Десоціалізація дитини в умовах сімейного неблагополуччя / В.П. Мироненко // Вісник прокуратури. - 2009. – № 9. – С. 103 - 108.
105. Мироненко В.П. Майнова відповідальність батьків / В.П. Мироненко // Нотаріат для вас. – 2008. - № 9. – С. 63 – 69.
106. Мироненко В.П. Позбавлення батьківських прав як спосіб відповідальності батьків за невиконання своїх обов'язків / В.П. Мироненко // Нотаріат для вас. - 2009. - № -2. – С. 47 - 53.
107. Мироненко В.П. Санкції сімейного права. Підстави застосування до батьків сімейно-правової відповідальності / В.П. Мироненко // Нотаріат для вас. - 2009. - № 3. – С. 60 - 66.
108. Мироненко В.П. Сім'я як інститут соціалізації і природне середовище для виховання дитини / В.П. Мироненко // Нотаріат для вас. - № 4. – 2013. – С. 54-60.
109. Мироненко І.В. Міжнародне приватне право: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – К. : Алерта, 2013. – 288 с.
110. Мироненко В.П. Межі здійснення батьківських прав / В.П. Мироненко // Юридична наука. - 2012. - № 5. – С. 59 - 65.
111. Моршинин В.А., Невзгодина Е.Л. Эффективность судебных решений об ограничении дееспособности лиц, злоупотребляющих спиртными напитками //Проблемы совершенствования гражданско-правового регулирования. – Томск. – Изд-во Томск.ун-та, 1991. – С. 138-143.
112. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2-х Т. /За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. 2-е вид.перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т.1 – 831 с.
113. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України у 2-х Т. /За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової, В.В.Луця. 2-е вид.перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т.2 – 1087 с.
114. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т.; за ред. О.В. Дзери (кер.авт.кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 5-е вид. перероб. і доп. – К.: 2013. – 832 с.

115. Нечаева А. Значение вины при разрешении споров о детях /А. Нечаева // Советская юстиция. – 1974. - № 10. – С. 23 - 24.
116. Нечаева А. Пределы осуществления родительских прав / А. Нечаева // Социалистическая законность. – 1986. - № 7. – С. 19 - 21.
117. Пендяга Г. Особливості правової природи та застосування спеціальних деліктів у цивільному праві / Г. Пендяга // Підприємництво, господарство і право. – 2010. -№ 3. – С. 57 - 60.
118. Пергамент А. Родительские права / А. Пергамент // Советская юстиция. – 1962. - № 21. – С. 6 - 8.
119. Пергамент А.И. Родительские права и обязанности //В кн.: СССР-Австрия: Проблемы гражданского и семейного права. – М.: Ин-т госуд. и права АН СССР, 1983. – С. 174 - 181.
120. Полішко Н.Л. Сім'я як інститут соціалізації і природне середовище для розвитку дитини / Н.Л. Полішко //Юридична наука. - 2012. - № 12. – С. 29 - 34.
121. Правила опіки та піклування, затверджені Наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 // Офіційний вісник України. – 1999. - № 26. – Ст. 115.
122. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 року № 866 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.
123. Про деякі питання, що виникають в практиці судів при застосуванні норм, які регулюють відшкодування шкоди. Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 7 лютого 1967 р. //Бюлетень Верховного Суду СРСР. – 1967. - № 4. – Ст. 7.
124. Про затвердження Порядку проведення індексації грошових коштів населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1078 // Офіційний вісник України. – 2003. - № 29. – Ст. 1471.

125. Про охорону дитинства. Закон України від 26 квітня 2001 р. //Відомості Верховної Ради України. - № 30. – 2001. – Ст.142
126. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, пов'язаних з вихованням дітей. Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР від 7 грудня 1979 р. //Бюлетень Верховного Суду СРСР. – 1980. - № 1. – Ст. 32.
127. Пятилетов И.М. Признание гражданина ограниченно дееспособным. - Учебное пособие. - М. : ВЮЗИ, 1980. – 48 с.
128. Рабінович П., Панкевич І. Межі прав людини і Конституція України / П. Рабінович, І. Панкевич // Право України. – 1997. - № 5. – С. 19 -21.
129. Ременяк С.Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. – Одес.нац.юрид.акад. – О. : 2007. – 20 с.
130. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 22 грудня 2013 р. Справа № 335/11450/13-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень № 2-0/335/116/2013.
131. Рішення Амвросіївського районного суду Донецької області від 6 квітня 2009 р. Справа № 2-166/09 //http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7561958.
132. Рішення Білогірського районного суду Хмельницької області від 28 жовтня 2011 р. Справа № 2-446/11/2201 //http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20191678.
133. Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 11 листопада 2013 р. Справа № 2-0/359/90/2013 // Єдиний державний реєстр судових рішень № 359/6673/2013.
134. Рішення Бучацького районного суду Тернопільської області від 20 січня 2011 р. Справа № 1-12/11 //http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14027907.
135. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 16 вересня. Справа № 127/2028/13-ц //http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33502532.

136. Рішення Гірницького районного суду м. Макіївки від 21 січня 2008 р.
Справа № 2-275/2008 р. //hptt: //www.reyestr.court.gov.ua/Review/6074352.
137. Рішення Городянського районного суду Чернігівської області від 20 серпня
2014 р. Справа № 732/1210/14 //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/40205894.
138. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 14 січня 2014 р. Справа
№ 753/17893/13-ц //hptt: //www.reyestr.court.gov.ua/Review/36709947.
139. Рішення Зміївського районного суду Харківської області від 25 жовтня 2013
р. Справа № 621/2783/13-ц //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/34441007.
140. Рішення Ічнянського районного суду Чернігівської області від 4 березня
2010 р. Справа № 2-17/2010 р. //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/8629065.
141. Рішення Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 10
вересня 2007 р. Справа № 2-0-76/07 //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/3281785.
142. Рішення Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 11
вересня 2013 р. Справа № 435/2946/13-ц //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/33542906.
143. Рішення Кам'янського районного суду Черкаської області від 16 жовтня
2014 р. Справа № 696/1590/14-ц //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/40972564.
144. Рішення Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 19 червня
2014 р. Справа № 203/655/13-ц //hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/39372128.
145. Рішення Комсомольського районного суду м. Херсона від 18 грудня 2013 р.
Справа № 667/4954/13-ц //hptt: //www.reyestr.court.gov.ua/Review/3664448.
146. Рішення Костянтинівського міськрайонного суду Донецької області від 28
серпня 2013 р. Справа № 233/3741/13-ц//hptt:
//www.reyestr.court.gov.ua/Review/33149204.

147. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 3 грудня 2013 р. Справа № 234/13985/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36501398>.
148. Рішення Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 5 лютого 2009 р. Справа № 2-0-22/2009 //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5703641>.
149. Рішення Миколаївського районного суду Львівської області від 17 травня 2013 р. Справа № 447/528/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31359378>.
150. Рішення Мостиського районного суду Львівської області від 9 грудня 2013 р. Справа № 2/448/520/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36050398>.
151. Рішення Новоград-Волинського міськрайонного суду Житомирської області від 22 квітня 2014 р. Справа № 285/5792/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38520440>.
152. Рішення Новозаводського районного суду м. Чернігіва від 4 травня 2007 р. Справа № 2-702/07 //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2062014>.
153. Рішення Первомайського міськрайонного суду Харківської області від 13 травня 2014 р. //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38706385>.
154. Рішення Рівненського міського суду від 15 жовтня 2013 р. Справа № 2-7467 //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34167011>.
155. Рішення Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 30 липня 2014 р. Справа № 349/924/14-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40086234>.
156. Рішення Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 19 грудня 2013 р. Справа № 191/3877/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36423487>.
157. Рішення Сквирського районного суду Київської області від 1 червня 2013 р. Справа № 376/675/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/322453509>.

158. Рішення Соломянського районного суду м. Києва від 28 листопада 2011 р. Справа № 2-7189/11 //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20715032>.
159. Рішення Таращанського районного суду Київської області від 11 березня 2009 р. Справа № 2-141/2009 р. //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85115667>
160. Рішення Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 15 квітня 2009 р. Справа № 2-168/2009 р. //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3861703>.
161. Рішення Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 30 травня 2014 р. Справа № 705/1845/14-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38985615>.
162. Рішення Червоноградського міськрайонного суду Львівської області від 4 червня 2014 р. Справа № 459/1310/14-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39237202>.
163. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 14 січня 2014 р. Справа № 753/17893/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36709947>.
164. Рішення Мостиського районного суду Львівської області від 9 грудня 2013 р. Справа 488/1939/13-ц //hptt: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36050398>.
165. Ромовська З.В. Права та обов'язки батьків. – Львів.: Вища школа, 1975. – 148 с.
166. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: підручник /З.Ромовська. – 3-тє вид., допов. – К.: ЦУЛ, 2013. – 672 с.
167. Русу С.Д. Поняття зобов'язань із відшкодування шкоди / С.Д. Русу // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3/4. – С. 84 - 89.
168. Рябоконт Є. Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин: загальні положення / Є. Рябоконт // Нотаріат для вас. – 2010. - № 7-8. – С. 34 -39.
169. Рясенцев В.А. Советское семейное право. – М. : Юрид. лит, 1982. – 256 с.
170. Саватьє Р. Теория обязательств. - М. : Прогрес, 1972. – 438 с.

171. Савицкая А. Суть гражданско-правовой ответственности / А. Савицкая // Юридическая ответственность. – Ленинград. : Изд-во ЛГУ, 1975. – С. 5 - 6.
172. Савченко Л.А. Права та обов'язки батьків по вихованню дітей / Л.А. Савченко // Право України. – 1997. - № 5. – С. 55 - 57.
173. Самощенко И.С. Правомерное поведение, правонарушения и юридическая ответственность. В кн.: Теория государства и права. – М. : Юрид. лит, 1974. – С. 609 - 630.
174. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. – М. : Юрид. лит, 1971. – 239 с.
175. Сахаров А.Б. Правонарушение подростка и закон. – М. : Юрид. лит, 1967. – 216 с.
176. Свердлов Г.М. Охрана интересов детей в советском семейном и гражданском праве. – М. : Изд. АН СССР, 1955. – 160 с.
177. Сербский В.П. Судебная психопатология. - М. : 1895. Вып. 1. - 140 с.
178. Сімейне право України: підручник за заг.ред. В.П.Мироненко. – К.: Правова єдність, 2008. – 477 с.
179. Сімейний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 4 вересня 2014 р. – К. : Алерта, 2014. – 78 с.
180. Скаун О.Ю. Теория государства и права. – Харьков. : Консум, 2000. – 703 с.
181. Скитович В. Возмещение вреда, причиненного несовершеннолетним / В. Скитович // Советская юстиция. – 1986. - № 7. – С. 21 - 24.
182. Слесарев В.Л. Вред как результат гражданского правоотношения / В.Л. Слесарев // Советское государство и право. – 1976. - № 3. – С. 114-117.
183. Слесарев В.Л. Объект и результат гражданского правонарушения. – Томск. : Изд-во Томск.ун-та, 1980. – 167 с.
184. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учеб. пособ. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 152 с.
185. Смирнов О.В. Трудовое право. Учебник. – М. : Статіс+ЛГД, 1996. – 484 с.
186. Советское гражданское право /под. общ. ред. проф. В.Г. Вердникова. – М. : Юрид. лит, 1965. - ч. II. – 386 с.

187. Ставиский П.Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве. – Киев-Одесса, Вища школа, 1982. – 213с.
188. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – №5. – С. 50 – 52.
189. Сухоруков П.К. К вопросу о видах освобождения от юридической ответственности / П.К. Сухоруков // Вопросы сов. государства и права в период развитого социализма. – Томск. – Изд-во Томск.ун-та, 1977. – С. 21 - 24.
190. Сыроватская Л.А. Ответственность за нарушение трудового законодательства. – М. : Юрид. лит, 1990. – 290 с.
191. Сыроватская Л.А. Ответственность по советскому трудовому праву. – М. : Юрид. лит, 1974. – 184 с.
192. Сыроватская Л.А. Трудовое право: Учебник. – 2- е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2003. – 312 с.
193. Тадевосян В.С. Ответственность родителей за вред, причиненный детьми / В.С. Тадевосян // Советское государство и право. – 1949. - № 4. – С. 30 – 33.
194. Тадевосян В.С. Семья и закон. – М.: Знание, 1974. – 80 с.
195. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов. : Изд-во Саратовского ун-та, 1973. – 456 с.
196. Терещенко Н.В. Застосування принципу повного відшкодування шкоди при визначенні обсягу відповідальності / Н.В. Терещенко // Науковий вісник НАВСУ. – К. : 2001. – Вип. 1. – С. 147 - 151.
197. Терещенко Н.В. Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.03 цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право / Н.В. Терещенко, Нац. ун-т внутр.справ. – Х.: 2003. – 16 с.
198. Ткачевский Ю. Возложение обязанности загладить причиненный вред / Ю. Ткачевский // Советская юстиция. – 1986. - № 5. – С. 20 - 21.

199. Травкин А.А. К вопросу о понятии и основании гражданско-правовой ответственности / А.А. Травкин // В кн.: Юридическая ответственность в советском обществе. Труды высшей следственной школы МВД СССР. – Волгоград, 1974. – С. 111 - 120.
200. Туранов В.И. Привлечение к ответственности органами народного контроля. – М. : Мысль, 1972. – 225 с.
201. Удальцова И.В. Признание гражданина ограниченно дееспособным или недееспособным в системе дел особого производства / И.В. Удальцова // Проблемы совершенствования украинского законодательства и повышения эффективности правоприменительной деятельности /Темат.сб.науч.тр. Харьк.юрид.акад.Украины. – 1997. – С. 90 -95.
202. Удальцова И.В. Проблема судебного признания гражданина ограничено дееспособным, недееспособным. – Учеб. пособ. – Х. : Харьк.юрид.акад. им.Я.Мудрого, 1999. – 36 с.
203. Удальцова І.В. Окреме провадження та проблеми визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним. – Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. за спеціальністю 12.00.03 цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право – Харк.юрид.акад. ім.. Я.Мудрого. – Х. – 1999. – 20 с.
204. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. – М. : Гос. изд-во юрид.лит, 1951. – 240 с.
205. Хуторян Н.М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових відносин: дис. док. юрид. наук: 12.00.05 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: 2002, - 388 с.
206. Цивільне право України (у запитаннях та відповідях): Навчальний посібник: Практикум /За ред. В.К.Матвійчука, І.С.Тімуш. – К. – ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – 348 с.
207. Цивільне право України. Договірні та не договірні зобов'язання: Підручник /За заг. ред. Бичкової С.С. 3-тє вид. перероб. та доп. К. : Алерга, 2014. – 496 с.

208. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання. Підручник /за заг. ред. Бичкової С.С. К.: КНТ, 2008. – 498 с.
209. Цивільне право України. Загальна частина. Підручник /За ред.. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К.: КНТ, 2006. – 480 с.
210. Цивільне право України. Підручник (Є.О.Харитонов, Н.О.Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.
211. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. проф.. І.А.Бірюкова і Ю.О.Заїки. – К.: Алерта, 2014. – 510 с.
212. Цивільне право України: навч. посіб. /за заг. ред. Тімуш І.С., Мироненко В.П. - К.: ІКВС, 2014. – 240 с.
213. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн.. – Кн. 2 /О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.. / За ред.. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 722 с.
214. Цивільне право: навч. посібник. – К.: Вентурі. – 1996. – 480 с.
215. Цивільний кодекс України. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 380 с.
216. Цивільний кодекс України. – Коментар. – Харків. – ТОВ «Одісей». – 2004. – 1100 с.
217. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.І. Бірюков та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Атіка, 2010. – 896 с.
218. Цивільний процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 6 бер. 2014 р.: – К. Паливода А.В., 2012. – 204 с.
219. Чернооченко С.І. Цивільний процес: навч. посіб. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К.: ЦУЛ, 2014. – 416 с.
220. Цивільне процесуальне право України: Підручник /За заг. ред. М.М. Ясинка. – К.: Алерта, 2014. – 744 с.
221. Цивільне процесуальне право України: Підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін.; За заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2009. – 760.

222. Чечеткина З.В. Возмещение вреда, причиненного несовершеннолетними / З.В. Чечеткина // Советская юстиция. – 1974. - № 5. – С. 24 - 26.
223. Чечеткина З.В. Имущественная ответственность, за вред, причиненный преступлением несовершеннолетних. - Автореф. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. по специальности 12.00.03 гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. - М. : 1972. – 17 с.
224. Чечот Д.М. Брак, семья, закон. – Ленинград. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 208 с.
225. Чорна Ж.Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми / Ж.Л. Чорна // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – Вип. 314. – 2003. – С. 98 - 103.
226. Шахматов В.П. Законодательство о браке и семье (Практика применения, некоторые вопросы теории). – Томск. : Изд-во Томск. ун-та, 1981. – 210 с.
227. Шевченко Я.М. Підстави відповідальності батьків за шкоду, вчинену дітьми за радянським цивільним правом. – В кн.: Вісник Київського університету. - № 5. – Серія Економіки та права. – Вип. 2. – К.: 1962. – С. 85-90.
228. Шевченко Я.М. Специфика гражданской ответственности несовершеннолетних / Я.М. Шевченко // Советское государство и право. - 1974. - № 5. – С. 127 - 130.
229. Шевченко Я.М., Барило Т.С. Радянський закон про відповідальність неповнолітніх. – К.: Наукова думка, 1972. – 104 с.
230. Шевченко Я.Н. Межі майнової відповідальності батьків за збитки, заподіяні дітьми //Проблеми правознавства. Міжвідомч.наук.зб. - Вип.2. – К. : Вид-во Київ.ун-ту, 1965. - с. 92 - 97.
231. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних / Я.Н. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1976. – 189 с.
232. Шевченко Я.Н. Совершенствование законодательства о семье. – К.: Наукова думка, 1986. – 168 с.

233. Шевченко Я.Н., Кузнецова Л.Г. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. – М. : Юрид. лит, 1968. – 136 с.
234. Шеломов Б.А. Материальная ответственность рабочих и служащих. – М. : Юрид. лит, 1976. – 240 с.
235. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.
236. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – Т.2. /Г.Ф.Шершеневич. – М.: Статут, 2005. – 542 с.
237. Яичков К.К. Ответственность родителей, за вред, причиненный детьми / К.К. Яичков // Советское государство и право. – 1949. - № 5. – С. 5 -7.
238. Яковлев В.Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность //Правовые проблемы гражданской правосубъектности. – Свердловск. – 1978 - С. 26 – 28.
239. Якубова Ю.М., О.Г.Антонова-Турченко, Г.В.Святненко, М.М.Московка. Проблемні сім'ї: діти і батьки. – К. : Вид-во «Студцентр», 1998. – 138 с.
240. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона: гражданско-правовая защита личных неимущественных прав. – М. : Юрид. лит, 1990. – 174 с.
241. Ярошенко К.Б. Специальные случаи ответственности за причинение вреда. – М. : Юрид. лит, 1977. – 80 с.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	5
1.1. Огляд літератури за темою та методологічні засади дослідження.....	5
1.2. Поняття та зміст юридичної відповідальності	24
1.3. Умови цивільно-правової відповідальності	41
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗМІСТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЛОЛІТНІХ ТА НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ....	66
2.1. Вина як головна умова відповідальності малолітніх та неповнолітніх осіб.....	66
2.2. Сутність та зміст цивільно-правової відповідальності малолітніх, неповнолітніх осіб	77
2.3. Цивільно-правова відповідальність неповнолітніх після надання їм повної цивільної дієздатності та батьків, позбавлених батьківських права..	103
РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСІБ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....	119
3.1. Цивільно-правова відповідальність обмежено дієздатних фізичних осіб та осіб, які не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними	119
3.2. Особливості цивільно-правової відповідальності недієздатних осіб....	130
3.3. Цивільно-правові наслідки укладення правочинів за участю осіб з вадами волі.....	146
Список використаних джерел.....	158

Наукове видання

КОВАЛЕНКО Інна Анатоліївна

**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ОСІБ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ**

Монографія

В авторській редакції

Підписано до друку 12.06.2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 10,46.
Тираж 300 прим.

ФО-П Маслаков Руслан Олексійович
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4726 від 29.05.2014 р.
Тел. (095) 699-25-20, (098) 366-48-27.
E-mail: osvita2005@gmail.com, www.rambook.com.ua

Виготовлювач: ФО-П Поліщук О.В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148
тел. (044) 592-13-49